

C10C88
11646

WORDT NIET UITGELEEND
BIBL. T.H. DELFT

HISTORISCHE STEDENATLAS VAN NEDERLAND

onder redactie van

G. van Herwijnen, C. van de Kieft, J.C. Visser, J.G. Wegner

Aflevering 2

AMERSFOORT

2094 1287

tekst

B.M.J. Speet

kaarten

Th. Rothfusz

1982

Delftse Universitaire Pers

7094
113

BI 6 I Delft
P

C 881164

Delftse Universitaire Pers
Mijnbouwplein 11
2628 RT Delft

(015) 783254

Copyright © 1982 by Delft University Press.

No part of this book may be reproduced in any form by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher: Delft University Press, Mijnbouwplein 11, 2628 RT Delft, Holland.

ISBN 90 6275 091 5

Printed in The Netherlands by Princo BV, Culemborg.

Inhoud

Inleiding / 3
Voorwoord / 5
I. Ontstaan en groei tot 1560 / 6
II. Bloei en verval (1560-1824) / 11
Noten / 13
Geraadpleegde bronnen en literatuur / 15
Legende behorende bij de algemene overzichtskaart van Amersfoort / 16
Geofysische situatie / 21
Stadsplattegrond van Jacob van Deventer ca. 1560 / 22
Stadsuitbreidingen / 23
Middeleeuwse wijkindeling / 23
Stadsplattegrond van D.J. Thomkins van 1846 / 24
Topografische kaart van 1850 / 25
Algemene overzichtskaart/los achterin
Kadastraal minuutplan van 1824/los achterin

Inleiding

Een van de projecten die de Internationale Commissie voor Stedengeschiedenis op haar programma heeft, is het vervaardigen van historische stedenatlassen. Verscheidene landen, waaronder Groot-Brittannië, West-Duitsland en Oostenrijk hebben reeds één of meerdere delen van dergelijke atlassen uitgegeven. Ook Nederland heeft nu het stadium bereikt dat het een stedenatlas kan laten verschijnen. In deze tweede aflevering van de atlas wordt de stad Amersfoort behandeld.

De bedoeling van de Historische Stedenatlas van Nederland is de ruimtelijke ontwikkeling van een aantal steden van de vroegste tijden tot en met het begin van de negentiende eeuw neer te leggen in een reeks kaarten, vervaardigd op grond van archeologische, geografische en historische gegevens. De opzet van de stedenatlas is dus niet een aantal facsimile's van oude stadsplattegronden te geven en het aan de lezer over te laten zelf de topografische geschiedenis van de stad te reconstrueren.

De methode voor de vervaardiging van de stedenatlas gebruikt, bestaat hierin dat op een kadastraal minuutplan uit het begin van de negentiende eeuw de historisch-topografische gegevens die men door het bestuderen van archivalia, gedrukte bronnen, archeologische werkverslagen, geografische publikaties, literatuur en oude stadsplattegronden verzameld heeft, geprojecteerd worden, zodat de lezer in één oogopslag de verschillen kan zien tussen de vroeg-negentiende-eeuwse situatie en de situatie die aan de negentiende eeuw voorafgaat.

Met opzet is het begin van de negentiende eeuw als einddatum gekozen omdat korte tijd daarna de ruimtelijke structuur van de stad ingrijpend verandert door de opkomst van de spoorwegen en de industriële revolutie. Een tweede reden waarom het begin van de negentiende eeuw als eindpunt is gekozen, is dat in deze tijd het kadaster werd ingevoerd en voor het eerst zeer nauwkeurige en gedetailleerde kaarten verschijnen.

Een tweede zeer belangrijk moment in de geschiedenis van de ruimtelijke ontwikkeling van de Nederlandse stad zijn de jaren rond 1560. Niet alleen wordt in deze periode de middeleeuwse stadsontwikkeling afgesloten en staat men aan de vooravond van de laat-zestiende-eeuwse en zeventiende-eeuwse stadsuitbreidingen en van de introductie van nieuwe vormen van vestingbouw, maar ook vindt in deze zelfde periode het optreden plaats van de landmeter Jacob van Deventer. In opdracht van koning Filips II van Spanje begon Van Deventer in circa 1560 met het opmeten van circa 250 Nederlandse en Belgische steden om van deze steden plattegronden te maken die voor militaire doeleinden gebruikt zouden kunnen worden. Van Deventer slaagde erin binnen zeer korte tijd zijn opdracht te vervullen en aan de koning een stedenatlas aan te bieden die uniek is in zijn soort. Niet alleen kan geen ander land roemen op een zo vroege en zo uitgebreide verzameling stadsplattegronden, maar ook de nauwkeurigheid waarmee Van Deventer gewerkt heeft maakt zijn kaarten tot een uiterst waardevol hulpmiddel voor het bestuderen van de ruimtelijke structuur van de zestiende-eeuwse stad.

Het resultaat van de hierboven beschreven werkmethode is een reeks kaarten die alle het oudste kadastrale minuutplan als ondergrond hebben, maar die een aantal afzonderlijke aspecten van de topografische geschiedenis van een stad behandelen. Elke aflevering van de stedenatlas bevat de volgende kaarten:

Algemene overzichtskaart (schaal 1:2.500)

Op deze kaart zijn ingetekend openbare gebouwen, verdedigingswerken, molens, geestelijke instellingen, liefdadigheidsinstellingen en oude waterwegen. Gebouwen die dateren vóór 1560 – het jaar van de stadsplattegronden van Van Deventer – zijn in een rode kleur aangegeven, gebouwen die gebouwd zijn na 1560 in een zwarte kleur.

Van deze gebouwen zijn zij, die bij het verschijnen van het oudste kadastraal minuutplan nog aanwezig waren, in volle kleur ingetekend. De gebouwen waarvan de ligging wel bekend is maar die vóór het verschijnen van het minuutplan

reeds afgebroken waren, zijn gearceerd aangegeven, waarbij de buitenmuren zijn weergegeven door een ongebroken lijn. Wanneer de ligging van deze muren echter niet precies bekend is en alleen op basis van historische gegevens slechts bij benadering kan worden aangegeven zijn deze muren door een gebroken lijn getekend. Dit zelfde principe is toegepast voor de gebouwen die reeds in 1560 waren verdwenen, met dit verschil echter dat de arcering minder dicht is en in spiegelbeeld is weergegeven. Van de bij bovengenoemde gebouwen behorende terreinen zijn alleen de begrenzingen aangegeven, al of niet gebroken, wanneer de ligging wel of niet bekend is. De legende bij de algemene overzichtskaart licht een en ander toe.

Elk ingetekend gebouw heeft een letter-cijfer combinatie die verwijst naar een legende. In deze legende wordt de bouwgeschiedenis van het gebouw zeer summier besproken.

Om praktisch-technische redenen zijn in de algemene overzichtskaart alleen die straatnamen opgenomen die in de legende en in het begeleidend commentaar genoemd worden.

Geofysische situatie (schaal 1:10.000)

Deze kaart heeft tot doel de vroeg-negentiende-eeuwse geofysische situatie van de stad en haar omgeving aan te geven. Ingetekend zijn hoogtelijnen, bodemgesteldheid en grondgebruik van het om de stad liggende gebied.

Reproductie stadsplattegrond Jacob van Deventer

Gezien het belang van de Van Deventer kaarten voor de topografie bezit elke aflevering een reproductie van de Van Deventer kaart van de in die aflevering behandelde stad. Om een indruk te geven van de nauwkeurigheid van deze stadsplattegrond gaat deze reproductie vergezeld van een transparant waarop het kadastrale minuutplan is afgedrukt op dezelfde schaal als de kaart van Van Deventer.

Middeleeuwse wijkindeling (schaal 1:5.000)

Reeds in de middeleeuwen was het gebruikelijk de stad te verdelen in een aantal wijken, en wel om militaire, bestuurlijke, financiële en juridische redenen. Indien de gegevens toestaan deze wijkindeling te reconstrueren, is aan elke

aflevering een kaart toegevoegd waarop de middeleeuwse wijkindeling is geprojecteerd.

Reproductie stadsplattegrond

Om druktechnische redenen zijn van het oudste kadastrale minuutplan alleen de perceelgrenzen overgenomen en ingetekend. De bebouwing is derhalve niet aangegeven op de kaarten die het minuutplan als ondergrond hebben. Om dit nadeel weg te nemen heeft elke aflevering een reproductie van een stadsplattegrond waarop de bebouwing binnen de stad wel is aangegeven en die wat tijd betreft zo dicht mogelijk bij het verschijnen van het oudste kadastrale minuutplan staat.

Reproductie Topografische Atlas ca. 1850 (schaal 1:50.000)

Om de gebruiker van de stedenatlas enig inzicht te geven in de ligging van de stad ten opzichte van haar omgeving, is een reproductie uit de Topografische Atlas van ca. 1850 aan het kaartmateriaal toegevoegd. Deze atlas is de oudste volledige serie topografische kaarten.

Elke aflevering heeft de hierboven beschreven reeks kaarten. Het kan echter gebeuren dat een stad zulke unieke topografische kenmerken bezit dat het wenselijk is deze kenmerken in een aparte kaart te belichten. Ook kan een extra kaart zijn toegevoegd die de resultaten weergeeft van een gedetailleerd onderzoek naar een bepaald topografisch aspect, zoals bijvoorbeeld een kaart met middeleeuwse straatnamen.

Tenslotte nog enige opmerkingen over het begeleidend commentaar. De tekst heeft primair tot doel de verschillende kaarten toe te lichten en een korte schets te geven van de topografische geschiedenis van de stad. Sociaal-economische en politieke ontwikkelingen komen dan ook slechts ter sprake wanneer zij van invloed zijn geweest op de ruimtelijke ontwikkeling van de stad. Het gebruik van illustraties in het commentaar is beperkt.

Amsterdam/Delft 1982

G. van Herwijnen
C. van de Kieft
J.C. Visser
J.G. Wegner

Voorwoord

Voor de beschrijving van de topografische ontwikkeling van Amersfoort vanaf de vroegste tijden tot het begin van de negentiende eeuw is in het bijzonder gebruik gemaakt van bestaande literatuur, gedrukt bronnenmateriaal en oude stadsplattegronden. Slechts in een enkel geval is door ons nader archiefonderzoek verricht.

Het oudste kadastrale minuutplan dat tot ondergrond diende voor de kaart waarop de uit het onderzoek verkregen gegevens ingetekend zijn, dateert van 1824. Op de algemene overzichtskaart zijn aangegeven openbare gebouwen, verdedigingswerken, molens, geestelijke instellingen en liefdadigheidsinstellingen. De letters en cijfers die bij elk gebouw staan verwijzen naar een legende waarin de bouwgeschiedenis van het desbetreffende gebouw is beschreven. De kaart met de middeleeuwse wijkindeling is ontleend aan het artikel "Over het ontstaan van Amersfoort" van Fr. Leyden, waarin onder andere gehandeld wordt over de wijkindeling in de middel-

Ook bij het vervaardigen van dit tweede deel van de Histo-

rische Stedenatlas van Nederland mochten wij van velen hulp ontvangen. Hierbij denken wij in de eerste plaats aan de heer J. Hovy, archivaris van het gemeentearchief Amersfoort, die door zijn nuttige adviezen veel heeft bijgedragen aan de resultaten van het onderzoek en die door zijn bereidwillig optreden ervoor heeft gezorgd dat het werken op het gemeentearchief een aangename bezigheid was. Wij danken hem daarvoor zeer. Voorts danken wij de medewerkers van het museum Flehite te Amersfoort voor de kritische lezing van ons manuscript en voor de door hen daarbij gemaakte opmerkingen en de heer J.A. Brongers die de door hem verzamelde gegevens betreffende de geofysische situatie in en rondom Amersfoort aan ons heeft afgestaan waardoor het mogelijk werd om een gedetailleerde hoogtelijnenkaart te maken. Ook willen wij de heer B.C. Weidema danken voor de assistentie die hij op zulk een voortreffelijke wijze heeft verleend bij het maken van de verschillende kaarten. Tenslotte willen wij de heer A. den Braber danken voor de voortreffelijke wijze waarop hij het manuscript heeft uitgetypt.

Amsterdam 1982

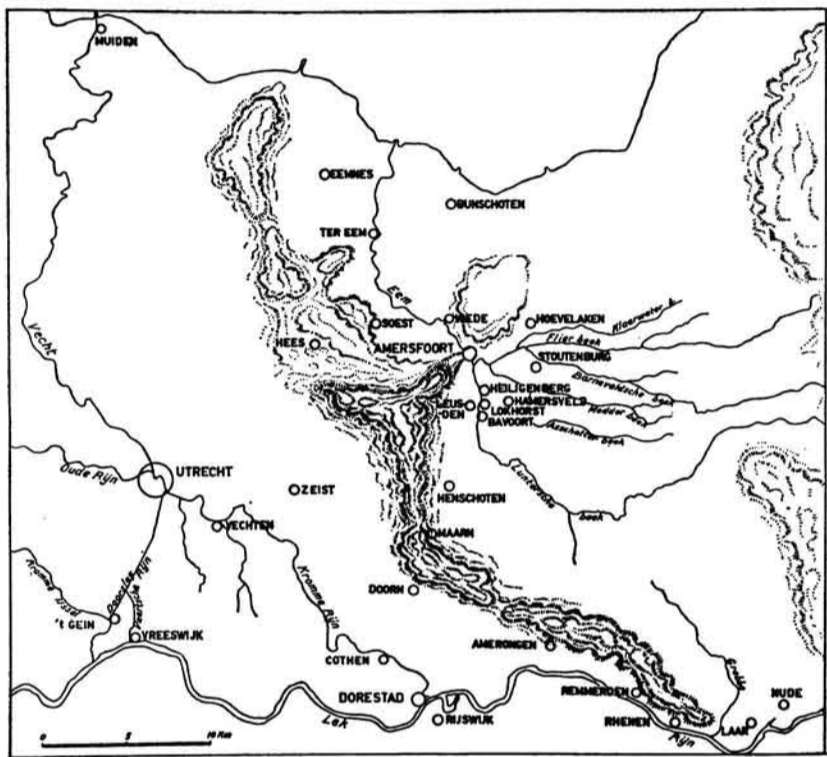
B.M.J. Speet

Den Hof of groote Koornmarkt, het Stadhuis, en S^t. Joris Kerk te Amersfoort. 1759.

I. Ontstaan en groei tot 1560

Aan een voorde die in vroeger tijden in de rivier de Eem gelegen moet hebben, heeft de stad Amersfoort haar naam ontleend¹. De Eem, een afgeleide vorm van Amer, vindt haar ontstaan in het samenvloeien van een groot aantal beekjes, waarvan de Hoevelakensebeek, de Flierbeek, de Barneveldsebeek, de Modderbeek, de Asschatterbeek en de Luntersebeek de voornaamste zijn. Al deze beekjes, die kronkelend door de Gelderse vallei, een oerstromdal van de Rijn, het oppervlaktewater van de westelijke flank der Veluwe hoogvlakte in westelijke richting voortstuwen, vinden elkaar in de laagte ten zuidoosten van de stad. Door deze laagte wordt de Utrechtse heuvelrug gescheiden van de Hooglandse heuvelen. Door een waterpoort stroomde de Eem onder de naam Heiligenbergerbeek in het zuidoosten Amersfoort binnen. Vervolgens boog zij naar rechts af om via de tegenwoordige Zuidsingel, Weverssingel en het Havik door de achtertuin van het Sint Agathaklooster de stad weer te verlaten en in noordwestelijke richting verder te stromen tot aan de Zuiderzee.

Kaart naar Halbertsma, Zeven eeuwen Amersfoort.

Waar de voorde precies gelegen heeft is niet met zekerheid te stellen. Het is mogelijk dat men haar moet zoeken ter hoogte van het Havik, de oude haven, daar waar de Bloemendalsestraat de Eem kruiste. Deze straat, die het noordelijke deel was van de oude weg die vanuit het Hogeland naar het zuiden liep, naar Leusden, Maarn en Dorestad (Wijk bij Duurstede), zette zich vermoedelijk oudtijds aan de overzijde van het Havik voort als de Havickerstraat, die op de Hof achter het oude stadhuis uitkwam. Deze straat moet echter reeds vóór 1560 verdwenen zijn daar zij op de stadsplattegrond van Jacob van Deventer van ca. 1560 niet meer voorkomt.

Het is ook mogelijk dat de voorde gelegen heeft in het verlengde van de Langestraat op de plaats waar thans de Kamperbinnenpoort staat. De Langestraat vormde namelijk een onderdeel van de grote heerweg die vanuit Duitsland via Deventer naar Utrecht liep. Bij de Varkensmarkt splitste de weg zich in tweeën, in de Slijkstraat (thans Arnhemsestraat) richting Leusden en in de Utrechtsestraat richting Utrecht².

De naam Amersfoort duikt voor het eerst op in het jaar 1028 in een oorkonde van de Duitse keizer Koenraad II (1024-1039), waarin deze op verzoek van de Utrechtse bisschop Bernold (1027-1054) de schenkingen van diens voorgangers Ansfried (995-1010) en Adelbold (1010-1027) aan het Benedictijnerklooster op de Heiligenberg (Hohorst) ten zuidoosten van Amersfoort bevestigde³. Tot deze schenkingen behoorden onder andere de tienden van Amersfoort.

Omstreeks het jaar 1000 zal Amersfoort weinig meer geweest zijn dan een gehucht. Een eigen kerk bezat het niet en de bewoners ressorteerden onder de parochie Leusden. Hierin kwam met de ontginning van de Gelderse vallei,

waarmee men in het begin van de twaalfde eeuw begonnen was, verandering. Het zo gunstig gelegen Amersfoort, bij een voorde en aan een knooppunt van wegen, was bij uitstek geschikt om als administratief centrum te dienen van waaruit de bisschoppen van Utrecht de ontginningsactiviteiten konden leiden. In 1196 blijkt een dergelijk centrum (*curtis*) in Amersfoort aanwezig te zijn⁴.

Het bestuur over deze *curtis* of hof werd namens de bisschop uitgeoefend door de heren van Amersfoort. Oorspronkelijk Stichtse ministerialen ontwikkelden zij zich tot een der machtigste families in het Sticht. Naast de hof, die zij in erfelijk leen van de bisschop hielden, bezaten zij ook allodiale goederen, onder andere het gerecht Stoutenburg, ten oosten van Amersfoort, waar Wouter van Amersfoort omstreeks 1250 het kasteel Stoutenburg liet bouwen.

De hof lag ten noorden van de tegenwoordige Groenmarkt in een bocht van de Eem die later in ca. 1200 door het graven van de Lange- en Kortegracht zou worden afgesneden. Hij werd begrensd door de Appelmarkt in het oosten, de Groenmarkt in het zuiden, de Lavendelstraat in het westen en het Havik in het noorden. Deze hof werd bewoond door de heren van Amersfoort, die van hieruit de bezittingen van de bisschoppen in en rondom Amersfoort beheerden. In 1259 verlieten zij de hof om zich terug te trekken op het familieslot Stoutenburg, waarna de hof weer onder direct beheer van de bisschop geraakte. Toen deze in 1315 in bezit kwam van Stoutenburg had hij de hof niet langer nodig en schonk hem na korte tijd aan de parochiekerk van Sint Joris (1317).

Om deze hof kwam de stad geleidelijk tot ontwikkeling. De oudste nederzetting van kooplieden en ambachtslieden, die zich aangetrokken voelden tot deze plaats vanwege haar gunstige ligging en de bescherming die de heren van Amersfoort hen kon bieden, ontstond hoogstwaarschijnlijk ten westen van de hof tussen het Havik en de Krommestraat.

De economische opbloei van handel en nijverheid in de dertiende eeuw versnelde het urbaniseringsproces in Amersfoort. De bronnen ontbreken echter om deze ontwikkeling van nabij te volgen⁵. Waarschijnlijk breidde de stad zich het eerst uit in oostelijke richting door het in gebruik nemen van de Maat, een stuk weideland dat omsloten werd door de Langestraat, de Zuidsingel en de Kortegracht. Enige tijd later volgde een uitbreiding in zuidwestelijke richting over de beide in circa 1200 gegraven grachten door het bewoonbaar maken van de Breul, een laag gelegen moerassig gebied. Een nieuw gegraven gracht, de huidige Westsingel en de Zuidsingel tot aan de Kortegracht, moest dit nieuwe woongebied beschermen.

De bisschoppen van Utrecht stimuleerden de verstedelijking van Amersfoort in de hoop op deze wijze hun gezag tegenover de hen omringende machten te handhaven. Een versterkt Amersfoort, gebonden aan haar landsheer, betekende een beveiliging van dit gedeelte van het Sticht tegen de expansieve politiek der naburige landsheren en een beteugeling van de invloed van de bisschoppelijke leenmannen, zoals de heren van Amersfoort, en van de macht van de stad Utrecht. Bovendien zou de bisschop verzekerd zijn van grotere inkomsten aan belastingen en tolgeden.

Om deze doelstellingen te bereiken schonk bisschop Hendrik van Vianden (1249-1265) in 1259 stadsrechten aan Amersfoort. Zonder nadere specificatie werden de reeds door de stad verworven rechten schriftelijk bevestigd en werden enige nieuwe privileges aan de stad toegekend, waarbij verwezen werd naar het Utrechtse stadsrecht⁶.

In dit stadsrecht van 1259 wordt Amersfoort omschreven als een *oppidum*, en haar bewoners als *oppidani*, hetgeen erop wijst dat Amersfoort in dat jaar stellig al een plaats van enige betekenis moet zijn geweest. Het valt echter te betwijfelen of de stad in 1259 reeds omgeven was met een stenen muur. De verdediging zal waarschijnlijk bestaan hebben uit een provisorisch opgeworpen aarden wal met palissaden en poorten. Een verdediging in ieder geval, die ten enenmale ontoereikend was om de stad een afdoende bescherming te bieden. In 1274 moest de stad zich dan ook na een kortstondige belegering overgeven aan graaf Otto II van Gelre. De Gelderse troepen trokken hierop de stad binnen en brandden haar vervolgens geheel plat, uit wraak voor enige smadelijke opmerkingen die de burgers hun naar het hoofd geslingerd hadden⁷.

Tegen het einde van de dertiende eeuw ging men er geleidelijk toe over de aarden wal door een stenen muur te vervangen en de poorten om te bouwen tot versterkte stenen

bouwwerken. De Langestraat werd in het noordoosten afgesloten door de Viepoort (1381), later de Kamperbinnenpoort geheten, en in het zuidwesten door de Rodetorenpoort (1388), later de Utrechtsebinnenpoort geheten. De Havikerpoort (later de Bloemendalsebinnenpoort genoemd) sloot de toegang naar het noorden af. De toegang tot de stad in het zuidoosten via de Heiligenbergerbeek werd beheerst door een waterpoort waarvan de sporen nog zichtbaar zijn in de zuidmuur van het versterkte muurhuis Tinnenburg. Een tweede waterpoort lag aan het einde van de Langegracht. De muur die een omtrek had van ongeveer 1550 meter was van een geringe dikte. Achter de muur liep een weergang die op bogen rustte⁸. Om de muur liep een brede gracht⁹.

Het beloop van deze grachtengordel tekent zich nog steeds zeer duidelijk af in de Westsingel, Zuidsingel, Weverssingel en het Zand. Deze laatste straat was oorspronkelijk een onderdeel van de stadsgracht, gegraven om een betere verbinding tot stand te brengen tussen de Weverssingel en de Westsingel en om het Eemwater dat uit de Weverssingel kwam te verdelen over het Havik en deze nieuwe gracht. Van de oude stadsmuur en zijn poorten is niets meer overgebleven, behalve een restant van de Kamperbinnenpoort, een muurtoren, de Plompetoren geheten, en enige stukken muur verwerkt in enkele muurhuizen aan de straatzijde.

De oude stad werd in vieren gedeeld door de Langestraat (lengte circa 480 meter) en de Korte- en Langegracht (gezamenlijke lengte circa 540 meter). Begin veertiende eeuw (misschien wel eind dertiende eeuw) werd de verkeersknoop in het noordwesten van de stad, waar de beide singels, het Havik en de Langegracht elkaar ontmoetten en waar de Eem naar het noordwesten afboog, aanmerkelijk verbeterd. De Langegracht werd als het ware doorgetrokken doordat in haar verlengde een nieuwe waterweg werd aangelegd. Dank zij de aanleg van deze nieuwe waterloop werd de afwatering en de toegang tot de stad voor het scheepvaartverkeer beter geregeld. Het nieuwe kanaal, weldra de Eem genoemd in tegenstelling tot de natuurlijke Eem die voortaan de Oude Eem genoemd werd, liep over een afstand van circa twee kilometer parallel met de Oude Eem om tenslotte ter hoogte van het huidige De Birkt samen te vloeien¹⁰.

Reeds vroeg was de stad in een drietal stadswijken verdeeld, die bij het bestuur, de belastingheffing, de verdediging en de brandbestrijding een belangrijke rol speelden. De wijk Krommestraat, ook wel de Vijver genoemd, omvatte de Hof en het gebied tussen de Langegracht en het Zand. De wijk Langestraat besloeg het gebied ten oosten van de Langestraat en de Hof, tussen de Kamperbinnenpoort en de Korte- en Langegracht en omvatte voor een groot gedeelte het gebied dat van oudsher de Maat (weide) genoemd werd. De stadswijk Breulstraat was gelegen tussen Korte- en Langegracht en de Zuid- en Westsingel. Deze wijk ontleende haar naam aan de Breulstraat, de oude benaming voor het zuidelijk deel van de Langestraat tussen de Vismarkt en de Varkensmarkt.

Lange tijd was de bierbrouwerij Amersfoorts voornaamste exportindustrie. Gelderland en Friesland waren de belangrijkste afnemers¹¹. Van enige brouwactiviteit horen wij het eerst in 1323 als Dordtse brouwers hun beklag doen bij graaf Willem III van Holland, Zeeland en Henegouwen (1304-1337) over de oneerlijke concurrentie van het Amersfoortse bier¹². Hun jammerklachten vonden gehoor bij de graaf, die op dat moment het Sticht in pand had van bisschop Jan van Diest, zodat de Amersfoorters voortaan slechts aan Amsterdam en Medemblik bier mochten leveren¹³. Drie jaar later echter worden zij door dezelfde graaf begunstigd met het voorrecht hun bier tolvrij naar Amsterdam te voeren¹⁴. In 1528 tenslotte volgt het belangrijke bierprivilege van keizer Karel V (1515-1555), krachtens hetwelke geen brouwerijen gevestigd mochten worden binnen een straal van 2 mijl om de stad, terwijl in de stad zelf de brouwerijen alleen maar in het oude centrum mochten staan¹⁵.

De voornaamste bierbrouwerijen lagen langs de Korte- en Langegracht. Hier konden de schuiten met het benodigde graan voor de deur aanleggen en omgekeerd de volle vaten afvoeren. Vele brouwerijen bezaten uitgestrekte keldercomplexen, die door onderaardse gangen met de grachten verbonden waren, en die nu nog gedeeltelijk aanwezig zijn¹⁶.

Naast de bierbrouwerij was de lakennijverheid van groot belang voor de stedelijke economie. Op allerlei wijzen probeerde de magistraat deze nijverheid te bevorderen,

onder andere door het verlenen van het burgerrecht aan een ieder die zich als lakenwever in de stad vestigde, door de verkoop van lakens die buiten de stad geweven waren uitsluitend op de jaarmarkten toe te staan en door de wevers vrij te stellen van wacht- en graafdiensten. In 1436 werden de wollewevers genoemd onder de gilden die meetrokken in de jaarlijkse Sacramentsprocessie. Deze processie was kort na 1340 ingesteld ter herinnering aan de wonderbaarlijke redding van het Heilig Sacrament uit de Sint Joriskerk tijdens de grote stadsbrand van 1340, die een groot deel van de stad in de as legde en de Sint Joriskerk zwaar beschadigde.

Toch is Amersfoort er nooit in geslaagd zich tot een echte handelsstad te ontwikkelen. De nabijheid van de grote handelsmetropool Utrecht zal daar schuld aan geweest zijn. Als regionaal marktcentrum was Amersfoort echter van grote betekenis. De stad telde twee weekmarkten, op dinsdag en vrijdag, waar burgers en boeren uit de omgeving en met name uit de talrijke kleine agrarische gemeenschappen, die ten gevolge van de ontginning van de Gelderse vallei uit de grond waren geschoten, hun produkten aan de man konden brengen. Daarnaast telde de stad een aantal vrije jaarmarkten. Van deze markten was de Sint Gallenmarkt (16 oktober) de oudste. In 1331 kreeg Amersfoort van bisschop Jan van Diest toestemming naast de Sint Gallenmarkt nog twee jaarmarkten te houden, en wel de Paasmarkt en de Sint Bartholomeusmarkt (24 augustus). In 1478 verwierf de stad van bisschop David van Bourgondië het recht een vrije jaarmarkt voor hoornvee te houden. Onder bescherming van een vrijgeleide konden kooplieden en kramers en een ieder die dat wilde, tijdens deze jaarmarkten ongehinderd hun goederen in het openbaar verkopen.

De oudste markten lagen aan of bij de Langestraat. Van deze was de korenmarkt op de Hof de voornaamste. Op vrijdagen werd hier door de boeren uit de omgeving het door hen aangevoerde graan verkocht. Hier stonden ook de kermiskramen tijdens de grote jaarmarkten. De vismarkt werd oudtijds gehouden op de Korte- en Langegracht, op de plaats waar deze uitkomt op de Langestraat. Op de Varkensmarkt werden varkens en schapen te koop aangeboden¹⁷. Ganzen en ander gevogelte werden verhandeld op de Ganzenmarkt, de latere Appelmarkt.

De handel over water concentreerde zich voornamelijk langs de kaden van de nieuw gegraven Eem, hetgeen tot gevolg had dat het Havik geleidelijk zijn betekenis van haven verloor. Ondanks de verbeterde bereikbaarheid bleef de toegang tot de stad over water problemen geven. Verzanding en dichtslibbing van de rivier maakten haar weldra onbevaarbaar voor de grotere schepen, zodat men bij de Melm, ongeveer zeven kilometer ten noordwesten van de stad, genoodzaakt was de goederen over te laden op kleinere schuiten. Langs de Eem liep tot de Melm een jaagpad.

De economische bloei van de veertiende eeuw had tot gevolg dat de stad uit haar zo juist gereed gekomen verdedigingsgordel dreigde te barsten. De bevolking nam in korte tijd zo sterk toe dat de nieuwe muur niet toereikend was de snel groeiende bevolking te omsluiten, met als gevolg dat nieuwe gemeenschappen tot ontwikkeling kwamen in de heerlijkheid Bloemendal of Bloemendaal en in de buurtschappen de Pothof en de Teut, die ten noorden van de stad lagen, en aan de uitvalswegen naar Utrecht en Leusden ten zuiden en westen van de stad.

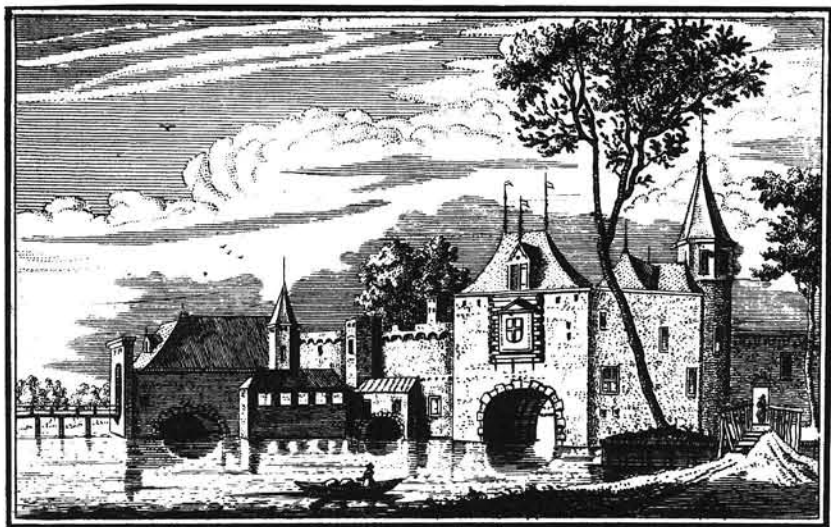
Om deze nieuwe gemeenschappen binnen de muren te trekken en om nieuwe woon- en werkruimten te creëren besloot het stadsbestuur omstreeks 1380 de stad uit te leggen. Waarschijnlijk is men in het noorden en oosten, tussen Bloemendal en Monnikendam, begonnen met de bouw van de muur die in een concentrische cirkel om de oude stad heen was ontworpen. Aan deze zijde immers kon men de Gelderse en Hollandse troepen verwachten, die reeds zo vaak hier verschenen waren om de stad te bezetten en te plunderen.

De stad bleek echter over te weinig geldmiddelen te beschikken om een dergelijk kostbaar bouwproject in korte tijd te bekostigen, zodat het werk slechts langzaam vorderde en men pas omstreeks 1450 het laatste gat in de muur kon dichtten. Verscheidene malen kregen de burgers een extra belasting opgelegd en in 1443 moest het stadsbestuur zelfs een beroep doen op het naburige stadje Baarn om twintig roeden (circa zeventig meter) voor haar rekening te nemen. Baarn beloofde te helpen op voorwaarde echter dat haar burgers ten tijde van gevaar bescherming konden vinden

binnen de Amersfoortse muren.

De nieuwe veste, die een omtrek had van circa 2.850 meter, bestond uit een ongeveer tachtig centimeter brede en enige meters hoge muur. Aan de voorzijde werd zij geschraagd door steunberen. Evenals bij de oude muur lag aan de achterzijde een op bogen rustende weergang. Boven op de muur stonden op geregelde afstanden kleine arkels, de zogenaamde "sentinellen-huyskens" die als uitkijktorentjes voor de schildwachten dienst deden¹⁸. Een veertig-tal uit de muur naar voren springende muurtorens, veelal rondelen, zorgden ervoor dat de burgers bij eventuele belegeringen de gehele buitenzijde van de muur met hun vuur konden bestrijken¹⁹. Via zes poorten kon het verkeer over land de stad in- en uitgaan: in het noorden lag de Bloemendalsebuitenpoort, in het noordoosten de Kamperbuitenpoort, in het oosten de Sint Andriespoort, in het zuidwesten de Slijk- of Leuserpoort en de Utrechtsepoort en in het noordwesten de Koppelpoort. Deze laatste poort fungeerde tevens als waterpoort die door middel van een valdeur de toegang van het

De KOPPEL POORT te Amersfoort, aan de Rivier de Eem die onder de nevens geplaatsten overvelden boog in, en door de stad vloeit, volgens hare gedaente in den Jare 1640.

scheepvaartverkeer tot de stad via de Eem regelde. Aanvankelijk diende deze valdeur tevens tot sluis, maar de aanleg van een sluis in het Spui maakte hieraan een einde. Aan de andere kant van de stad, op de plaats waar de Eem onder de naam Heiligenbergerbeek de stad binnenstroomt, stond een tweede waterpoort, Monnikendam geheten.

De om de muur gelegen waterlinie bestond uit een dubbele gracht, gescheiden door een buitenwal. Bij de aanleg van deze twee grachten is waarschijnlijk gebruik gemaakt van oude rivierarmen, gezien de benaming de Beek die tot ver in de twintigste eeuw werd gebruikt voor deze nieuwe grachten-gordel.

Hoewel de smalle buitenwal deel uitmaakte van de verdedigingslinie, werd hij door de burgers spoedig voor allerlei doeleinden gebruikt. Het stadsbestuur zag zich dan ook herhaalde malen genoodzaakt verordeningen uit te vaardigen waarin de burgers gesommeerd werd de beesten die zij daar hadden lopen, te verwijderen en de dierenhokken en schuurtjes die zij daar gebouwd hadden, af te breken.

Na de bouw van de nieuwe muur werd de oude muur nog geruime tijd in staat van verdediging gehouden, hoewel de bouw van schuurtjes en loodsen tegen de binnenzijde van de muur nu werd toegestaan en zelfs aan enige burgers toestemming werd gegeven om met gebruikmaking van de muur op de onbebouwde strook grond tussen de gracht en de muur grote woonhuizen te bouwen, de zogenaamde muurhuizen. In 1501 werd een en ander geregeld toen het stadsbestuur definitief een eind maakte aan de verdedigende functie van de oude muur door de resterende bouwgrond tussen de muur en de gracht aan de burgerij te koop aan te bieden. De enige voorwaarde die het bestuur de aspirant kopers stelde was dat zij de stadswaarden, die hier plachten te broeden, ongemoeid zouden laten. Lang heeft hun rust echter niet geduurd. Al zeer snel na 1501 begon men op de aangekochte gronden kapitale woningen te bouwen waarbij, net zoals bij bovengenoemde muurhuizen, de oude stadsmuur fungeerde als buitenmuur²⁰. Aanvankelijk grensden deze muurhuizen met hun naar de gracht gerichte buitenmuur aan het water van de

stadsgracht, maar het onvermijdelijk dichtslippen van de gracht deed achter de huizen brede stroken grond ontstaan die door de eigenaren van die huizen werden omgevormd tot fraaie tuinen²¹.

Evenals de Oude- of Binnenstad, was de Nieuwe- of Buitenstad verdeeld in drie wijken: Bloemendaal, Kamp en Breul, ook wel Rodentoren genoemd²². In de zeventiende eeuw werden de wijken van de oude stad opgeheven en bij die van de nieuwe stad gevoegd. De Krommestraat werd verenigd met Bloemendaal, Langestraat met Kamp en Breulstraat met Breul.

Ook na de uitleg bleef de Hof het kloppend hart van de stad, het geestelijk en wereldlijk middelpunt. In het noordoosten werd het plein afgegrensd door de reusachtige Sint Joriskerk. Oorspronkelijk een kapel verbonden aan de bisschoppelijke hof, werd zij in de twaalfde of begin dertiende eeuw tot parochiekerk verheven. In 1337 vestigde bisschop Jan van Diest (1322-1340) een college van tien kanunniken in de kerk en verhief hij haar tot kapittelkerk. De kapittelheren werden ondergebracht in afzonderlijke huisjes die gebouwd werden op het terrein van de voormalige ten noordwesten van de kerk gelegen bisschoppelijke hof, die, zoals reeds gezegd, in 1317 door de bisschop aan de Sint Joriskerk was geschonken. Gelijk alle kapittels genoot ook het Amersfoortse kapittel immunitet, dat wil zeggen dat het woongebied der kanunniken een afzonderlijk rechtsgebied vormde, waarbinnen noch de stad, noch de bisschoppelijke schout enige rechtsmacht bezat. In 1520 werd het gehele woongebied in de as gelegd door een felle brand die ook het grootste gedeelte van de Kamp verwoestte. De kapittelhuisjes werden echter onmiddellijk weer opgebouwd²³.

Ten noorden van de Sint Joriskerk, op de plaats van de huidige Groenmarkt lag het kerkhof. De strook grond tussen de rondom het koor van de kerk gelegen huizen in de Langestraat en Zevenhuizen, die oorspronkelijk los van de kerk stonden, behoorde eveneens tot het kerkhof. In 1609 werd dit gedeelte aan het kerkhof onttrokken en omgevormd tot een steeg. Korte tijd later werd deze steeg voor verkeer gesloten en in delen aan de bewoners van Zevenhuizen en de Langestraat verkocht, zodat deze hun woningen konden doortrekken tot tegen de kerkmuur aan.

Aan de westzijde van de Hof lag het in 1536 gebouwde stadhuis met daarvoor een ruimte waar bij het voltrekken van doodvonnissen het schavot kon worden opgesteld²⁴. Ten zuidwesten van de stad, aan de Utrechtseweg, lag de Galgenberg. De lichamen van de ter dood gebrachte misdadigers werden hier naar toe gebracht om tot lering voor anderen aan de galg te worden opgehangen of op een rad te worden gebonden.

Het dichtgroeien van de oude binnenstad in de veertiende eeuw binnen de grachtengordel had tot gevolg dat geen der zeven kloosters, die in het laatste kwart van de veertiende eeuw en in de vijftiende eeuw gesticht werden, een plaats kon vinden in het oude stadscentrum. De meeste dezer kloosters dankten hun ontstaan aan de beweging der Moderne Devotie. Zo stichtten de Deventenaar Florijs Radewijns, een leerling van Geert Grote, en enige van zijn volgelingen in 1397 een Fraterhuis, gelegen bij het Spui, achter het Sint Pieters- en Bloklandsgasthuis. Het Fraterhuis bleek weldra te klein te zijn om al diegenen die toestroomden op te nemen. In 1405 trok een deel van de broeders de stad uit en vestigde zich in een nieuw klooster in de Sint Andrieskamp, even ten zuiden van de waterpoort Monnikendam. Lang hebben de broeders op deze plaats niet gewoond omdat reeds spoedig duidelijk werd dat de plaats uitermate ongunstig gelegen was. Door zijn strategische ligging namelijk zou het klooster gemakkelijk gebruikt kunnen worden door vijandige troepen om zich daar te verschansen en vanuit het klooster de waterpoort en de stadsmuur onder vuur te nemen. Vandaar dat de broeders in 1420 hun klooster verlieten en zich vestigden in De Birkt, onder Soest, in een nieuw klooster, dat zij Mariënhof noemden. In 1547 moesten zij dit klooster verlaten en vestigden zij zich weer binnen Amersfoort. Het in 1405 achtergebleven deel van de broeders trok in 1444 weg uit het Fraterhuis. Te zamen met de Sint Jansbroeders, een broederschap van leken, die sedert 1388 hun bijeenkomsten hielden in een kapelletje in de Kamp in het oosten van de stad, stichtten zij bij deze kapel een nieuw klooster, het Sint Jansklooster. Dit klooster groeide uit tot het grootste Amersfoortse klooster. In zijn grootste omvang besloeg het nage-

noeg tweederde van het gebied omsloten door de Beestenmarkt en de Sint Jansstraat (thans Achter de Kamp) in het noordwesten, het Sint Janskerkhof in het zuiden en de stadsmuur in het oosten. In 1529 werden de broeders, waarschijnlijk op verdenking van ketterij, uit de stad verdreven en viel het klooster toe aan de Regulieren van het klooster Vredendaal bij Utrecht.

In 1471 kregen de Minderbroeders (Franciscanen) toestemming een eigen klooster te stichten, tussen de Westsingel en de Hellestraat. Bij hun aankomst vestigden zij zich voorlopig in de verlaten gebouwen van het Fraterhuis, totdat men in 1479 gereed was gekomen met de bouw van een eigen klooster aan de Westsingel.

Van de vrouwenkloosters was het Sint Agathaklooster het meest aanzienlijke. Evenals het klooster van Sint Jan en Mariënhof dankte ook dit klooster zijn oorsprong aan de beweging van de Moderne Devotie. In 1399 kregen enige Zusters van het Gemene Leven van het stadsbestuur de beschikking over een eigen huis aan de singel. In 1410 werd een kapel ingewijd, terwijl in 1415 de zusters het recht kregen op een eigen kerkhof begraven te worden. Een verstandig aankoopbeleid en talrijke gunstverleningen deden het klooster zo in omvang toenemen dat het weldra het gehele gebied besloeg tussen het Grote Spui, de stadsmuur, het Zand en het Pisstraatje (thans Sint Agathastraat). Een ziekenhuisje voor arme zwervers en een klein Begijnhof, beide gelegen aan de overzijde van het Pisstraatje, vielen eveneens onder het beheer van het Sint Agathaklooster. Over het Begijnhof zijn wij slecht ingelicht. Hoeveel begijntjes er gewoond hebben en hoeveel huisjes er hebben gestaan is niet bekend, wel dat op de binnenplaats een boerderij heeft gestaan. In 1551 werd het Begijnhof verkocht om plaats te maken voor het Sint Nicolaasweeshuis en werden de bewoonsters overgebracht naar enige schamele woninkjes in de Vijver.

Het oudste vrouwenklooster was het Sint Agnesklooster. Gesticht kort na 1380 door Zusters van het Gemene Leven, breidde het zich in de loop van de vijftiende eeuw uit tussen de Herenstraat, de Zuidsingel, de Sint Andriesstraat en de stadsmuur.

Tegenover het Sint Agnesklooster lag het Sint Barbara-klooster. In 1422 kregen enige Tertiariissen van het klooster van de heilige Gheertruda in Bunschoten van bisschop Frederik van Blankenheim toestemming Bunschoten te verlaten en zich te vestigen in Amersfoort op de plaats vanouds genoemd "in de visscherie" om daar een nieuw klooster te stichten gewijd aan de heilige Barbara.

In 1479 tenslotte stichtten de Cellezusters van Sint Ursula, afkomstig uit Amsterdam, een kloostertje op een erf in de Haag, tussen de Zuidsingel en de muur. In 1547 verlieten zij de plaats om zich te vestigen op het terrein van de Armen de Poth, nadat zij hun grond hadden verkocht aan de broeders van het klooster Mariënhof te Birkt, wier klooster door de

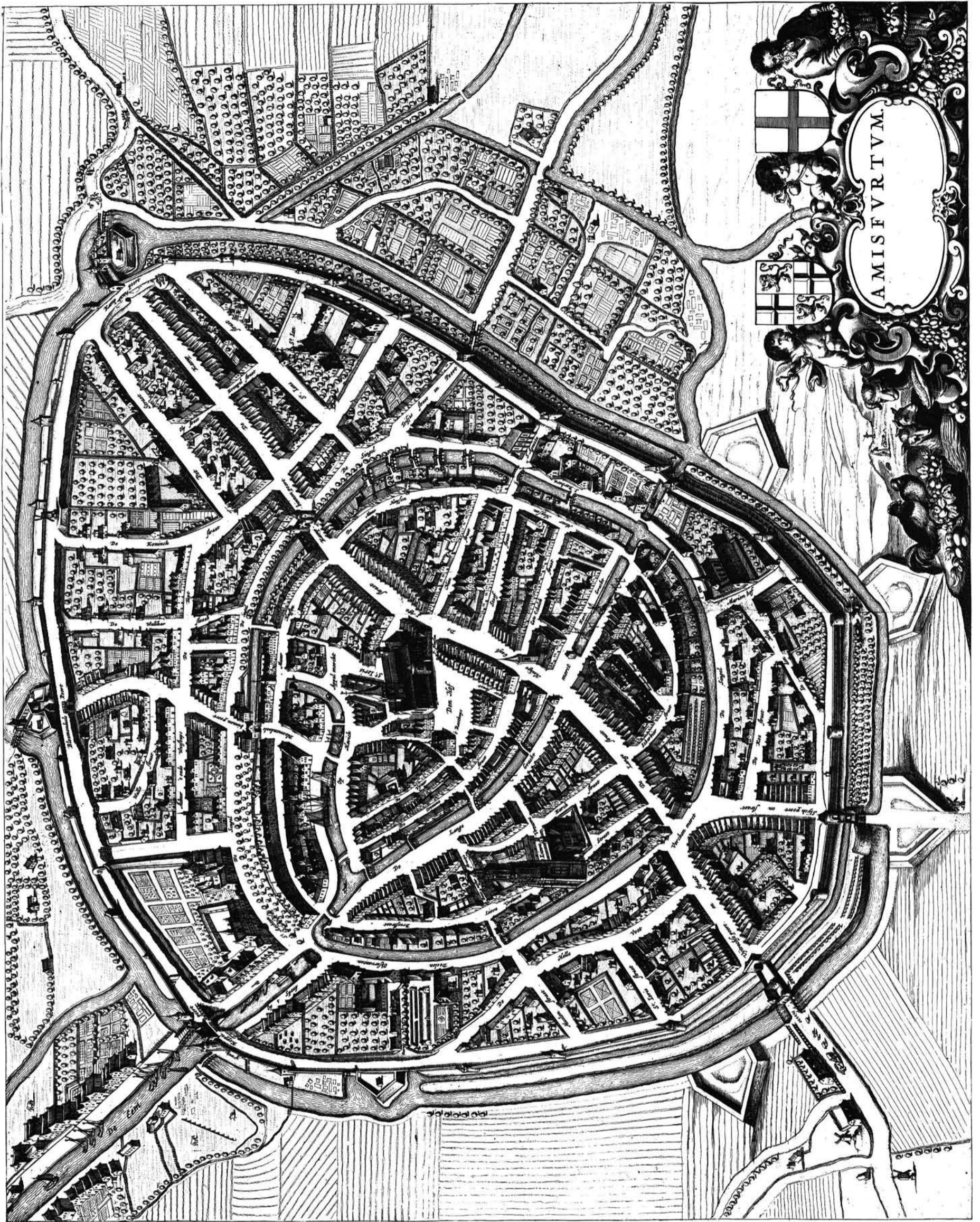
troepen van Maarten van Rossum was verwoest. De broeders braken het armoedige klooster af en bouwden een groot indrukwekkend klooster dat zij Mariënhof noemden naar hun oude klooster.

Naast het grote aantal kloosters kon de stad zich ook verheugen in een groot aantal kapellen, die over de gehele stad verspreid lagen. Wat betreft de precieze locatie en de geschiedenis van het merendeel dezer kapellen tasten wij grotendeels in het duister. Zo schijnt er ergens in de Langestraat een Sint Sebastiaanskapel gelegen te hebben, in de Kamp een Sint Annakapel en op de plaats van de latere Lieve Vrouwekapel een Sint Joostenkapel. De bekendste twee kapellen waren de Heilige Geestkapel in de Langestraat naast het Heilig Geestgasthuis en de Lieve Vrouwekapel aan de Westsingel. Met name deze laatste kapel had een faam die ver over de grenzen van de stad reikte. Gesticht vóór 1390, werd de kapel na 1444 het middelpunt van Mariaverering nadat hier in het genoemde jaar een Mariabeeldje was uitgestald dat op miraculeuze wijze in de stadsgracht gevonden was. De offergaven van de talrijke pelgrims en bezoekers die toestroomden om het wonderbeeldje te aanbidden in de hoop verhoord te worden in hun gebeden, maakten het de regenten van de Onze Lieve Vrouwebroederschap mogelijk de kapel in de tweede helft van de vijftiende eeuw te vervangen door een groter kerkgebouw en ter ere van Maria een bijna honderd meter hoge kerktoren te bouwen naast de kapel. Deze toren stond los van de kapel maar was met een boog over de straat met haar verbonden zodat het verkeer over de Krankeledenstraat en de Breestraat ongehinderd zijn gang kon gaan.

Liefdadigheid was voor alles een zaak van de Heilige Geest, een zeer oude instelling, waarschijnlijk stammend uit de eerste helft van de veertiende eeuw of eerder. Men beschikte over een eigen kapel aan de Langestraat en over een gebouw dat tussen deze kapel en de Vismarkt gelegen was en waarin een gasthuis en een ziekenzaal voor daklozen gevestigd waren. Hier vonden ook de wekelijkse voedseluitdelingen plaats. In 1527 werden het gasthuis en de ziekenzaal gesloten en verhuisden de Heilige Geestbroeders naar de Pothof, het gebied tussen de Koningstraat en de Pothstraat. De op deze hof gelegen gebouwen, waaronder de uit het begin van de zestiende eeuw daterende Sint Rochuskapel, werden toegevoegd aan de broeders²⁵.

Naast de Sint Rochuskapel lag het Pesthuis waar lijdens aan besmettelijke ziekten verpleegd werden. De verzorging lag in handen van de Cellezusters. Naast het Pesthuis stond nog een aantal kleine pesthuisjes waar pestlijders, die over een zeker vermogen beschikten, tegen betaling verpleegd werden.

Tenslotte lag op de hoek van de Westsingel en het Kleine Spui nog het Sint Pietersgasthuis. Gesticht in de veertiende eeuw om arme zieken te kunnen verzorgen, ontwikkelde het gasthuis zich in de loop der tijden tot een proveniershuis waar mensen zich tegen een bepaald bedrag konden inkopen.

Plattegrond van Amersfoort uitgegeven in 1649 door J. Blaeu, 415-510 mm

II. Bloei en verval (1560-1824)

Toen de landmeter Jacob van Deventer in circa 1560 Amersfoort bezocht om van de stad een plattegrond te maken, leek het alsof Amersfoort toen reeds over het hoogtepunt van haar bloei heen was en dat de stad hard op weg was af te glijden in een duistere diepte. De oude middeleeuwse takken van nijverheid, de bierbrouwerij en de lakennijverheid, raakten namelijk in de loop van de zeventiende eeuw geheel in het slop.

Een van de redenen van het verval van de brouwindustrie was dat de Amersfoortse brouwers en het stadsbestuur onvoldoende vindingrijkheid toonden om aan de felle concurrentie van het Hollandse en Hamburgse bier het hoofd te bieden, zodat steeds meer brouwers zich genoodzaakt zagen hun deuren te sluiten. In 1733 was het aantal brouwerijen teruggelopen tot zes en was de export tot nagenoeg niets gereduceerd¹.

Gebrek aan interesse en ondernemingslust leidde ertoe dat de lakennijverheid in de zeventiende en achttiende eeuw eveneens ten gronde ging. Het stadsbestuur probeerde op alle mogelijke manieren de achteruitgang van deze nijverheid een halt toe te roepen. Het Sint Agathaklooster werd in 1640 ter beschikking gesteld aan enige lakenkooplieden, onder wie de Amsterdamse koopman Marten Codde. De watermolen aan het Grote Spui werd omgebouwd tot een volmolen, terwijl in 1645 een tweede molen naast de Koppelpoort werd gebouwd. Tevens werd achter het Sint Agathaklooster een nieuw afvoerkanaal gegraven, waarvan de loop nog steeds zichtbaar is. In 1655 werd in het waaggebouw op de Appelmarkt een afzonderlijke lakenhal gevestigd. Het mocht echter niet baten.

Het verval van de bierbrouwerij en de lakennijverheid werd echter ruimschoots goedge maakt doordat Amersfoort zich in de zeventiende eeuw ontwikkelde tot het belangrijkste centrum van de bombazijnindustrie hier te lande en tot een van de grootste producenten van inlandse tabak.

In 1597 vestigde zich de eerste bombazijnondernemer in de stad, weldra gevolgd door vele anderen. In 1656 waren in de stad 61 wevers actief, die gezamenlijk 388 getouwen in bedrijf hadden tegenover nog geen 60 lakenweefgetouwen. De gewezen stoffen werden ter keuring gebracht naar de "loykamer" op het stadhuis op de Hof. De opkomst van de textielindustrie in Twente in de achttiende eeuw gaf echter de doodsteek aan deze industrie.

De verbouw van tabak was een langer leven beschoren. De Amersfoortse bodem en het milde klimaat leenden zich uitstekend voor de verbouw van de tabaksplant. Binnen, maar vooral buiten de stad werden uitgestrekte tabakstuinen aangelegd en overal verrezen reusachtige tabaksschuren waarin de tabaksbladeren konden worden opgehangen om te drogen. Het grootste gedeelte van de productie was bestemd voor de Amsterdamse tabaksnijverheid en – vooral sedert het begin van de achttiende eeuw – voor de export, met name naar de Oostzeelanden, de Zuidelijke Nederlanden en Frankrijk.

De tabaksteelt en de tabakshandel werden gemonopoliseerd door enkele joodse families, waarvan de familie Cohen de voornaamste was. De geweldige herenhuizen die zij lieten bouwen getuigen van hun rijkdom. Zo liet Abraham Cohen omstreeks 1780 het huis aan de Westsingel bouwen dat in 1817 tot gemeentehuis zou worden ingericht. Omstreeks dezelfde tijd liet zijn vader Benjamin het schitterende huis op de hoek van Zuidsingel en Kortegracht neerzetten. Daarnaast bezat de familie vele eigendommen in Amersfoort, onder andere het zogeheten Secretarishuisje (thans Muurhuizen nr. 109).

Hoewel het tabaksgebruik in de loop van de achttiende eeuw bleef stijgen nam het Amersfoortse aandeel in de afzet in het buitenland echter steeds meer af. Veranderende rookgewoonten en buitenlandse concurrentie deden de vraag naar Amersfoortse tabak dalen. De Oostzeelanden gingen de invoer van tabak belasten en steeds meer landen begonnen rechtstreeks tabak uit Amerika te importeren. Het gevolg was dat in de negentiende eeuw de totale productie van Amersfoortse tabak nog maar een fractie was van hetgeen in de vorige eeuw verbouwd werd.

Op de markten werden alleen locale en regionale producten verhandeld. In 1621 werd de Appelmarkt uitgebreid met een

gedeelte van het kerkhof van de Sint Joriskerk. Voornamelijk fruit, aardappelen en knollen werden hier verhandeld. Ook het kerkhof van het voormalige klooster van Sint Jan werd gesloten en in 1655 ingericht voor de verkoop van groot vee. Op de Singel bij het Sint Pietersgasthuis lag sedert 1734 de Turfmarkt waar de schepen met turf werden gelost en de turf verhandeld werd. De vismarkt werd in 1657 aanzienlijk verbeterd toen de visbanken die op de brug stonden vervangen werden door een overdekte vishal waarin twaalf banken konden staan.

Na de aanleg van de nieuwe Eem en het Spui waren, zoals gezegd, de havenactiviteiten verplaatst van de oude haven bij het Havik naar de oostoever van de Eem buiten de stad. Hier vertrokken de beurtschippers om personen en goederen naar Amsterdam te vervoeren. Hier stonden ook de kraan (gebouwd in 1683, afgebroken in 1717) en de graanvoorraadschuur van de stad, de Koornspijker geheten. Het jaagpad langs de westoever van de Eem dat vanouds de verbinding tussen de stad en de Melm had onderhouden, werd tussen 1674 en 1700 op aandringen van het schippersgilde doorgetrokken naar de Zuiderzee, zodat voor het landverkeer een directe verbinding met de Zuiderzee tot stand werd gebracht. Eveneens van grote betekenis voor het verkeer was de aanleg van een nieuwe – nu nog steeds bestaande – weg naar Utrecht, ter vervanging van de oude zandweg via Soestduinen, Hees en De Bilt. In 1648 werd met de aanleg begonnen. Op geregelde afstanden werden zijwegen loodrecht op deze weg geprojecteerd zodat rijke burgers van Utrecht en Amersfoort aan deze zijwegen hun buitenverblijven konden bouwen.

Het is opmerkelijk dat de snelle opkomst van de bombazijnindustrie en de tabaksteelt niet heeft geleid tot een sterke groei van de stedelijke bevolking of tot een toestromen van vreemdelingen die hoopten in bovengenoemde bedrijfstakken werk te kunnen vinden. Het inwoneraantal veranderde in deze periode dan ook weinig. In 1700 woonden er in de stad 8.140 burgers². In 1755 werden ongeveer 8.000 inwoners geteld, van wie er ongeveer 7.550 binnen de muren woonden. Het totale woningbestand bestond in dat jaar uit 1.700 woningen: 480 in de wijk Bloemendaal, 600 in de Kamp en 620 in de Breul³. In 1795 telde de stad 8.584 inwoners, in 1815 iets meer dan 8.600.

Grote veranderingen in de ruimtelijke structuur bleven eveneens achterwege. De negentiende-eeuwse stadsplattegronden laten dit heel duidelijk zien. Het oudste kadastrale minuutplan van Amersfoort van 1824 bijvoorbeeld toont ondubbelzinnig aan dat het vroeg-negentiende-eeuwse stratenplan en de bebouwing binnen en buiten de ommuring nauwelijks wijzigingen hebben ondergaan ten opzichte van het zestiende- en zeventiende-eeuwse kaartbeeld.

Slechts op twee terreinen viel enige bouwactiviteit te bespeuren. Eind zestiende eeuw kwam men tot het besef dat de oude middeleeuwse stadsverdediging aangepast diende te worden aan de eisen van de tijd. De vuurkracht van het geschut was in de laatste eeuwen zo toegenomen dat de stenen muur geen afdoende bescherming meer kon bieden. Tussen 1561 en 1570 werden daarom achter de muur aarden wallen opgeworpen, waarvoor men slib en zand uit de Eem en de stadsgrachten gebruikte. In 1594 werden op advies van de stedsbouwkundige Adriaen van Alcmaer, die in opdracht van de Staten-Generaal en de Staten van Utrecht naar Amersfoort gekomen was, de Kamperbuitenpoort en de Bloemendalsebuitenpoort voorzien van bastions. Een derde bastion, het zogeheten Davidsbolwerk, werd opgeworpen tussen de Koppelpoort en de Utrechtsepoort. Tevens werd een begin gemaakt met het vergraven van de binnenste gracht van de dubbele grachten-gordel. In 1650 was men met dit laatste werk nog steeds niet gered. Van Monnikendam tot aan het Davidsbolwerk bleken de singel en de binnenste gracht nog steeds intact te zijn. Bovendien was men aan de andere bastions die Adriaen van Alcmaer in zijn plannen had ontworpen, nog niet eens begonnen.

De halfslachtige wijze waarop het stadsbestuur de plannen van Van Alcmaer ten uitvoer bracht laat duidelijk zien dat de stad niet bereid was veel geld te steken in een dergelijk kostbaar bouwproject, en dat men tot de overtuiging was gekomen dat het verdedigen van een stad in deze tijd geen enkele zin meer had en slechts averechts kon uitwerken. Bij de invallen van Spaans-Duitse troepen onder leiding van graaf Montecucculi in 1629 en van de Fransen in 1672 wist het stadsbestuur dan ook niet hoe snel het de poorten moest

openen om de vijand binnen te laten, in de hoop zo weinig mogelijk schade van een eventueel beleg te ondervinden.

Om de stadswallen en poorten productief te maken werden zij voor allerlei doeleinden aan de burgerij verhuurd. Zo werd het bastion bij de Bloemendalsebuitenpoort in 1700 ingericht tot Israëlitische begraafplaats. De Koppelpoort en de Bloemendalsebuitenpoort werden ter beschikking gesteld aan respectievelijk het zakkendragersgilde en het metselaarsgilde. In 1633 werden de schildwachthuisjes, die boven op de muur stonden, afgebroken omdat door hun gewicht de muur dreigde over te hellen. Tussen 1630 en 1640 werd de Singelgracht bij het Sint Agathaklooster gedempt en omgevormd tot een brede weg, het Zand genaamd.

Een verdere ontmanteling van de verdedigingsring vond plaats toen ten gerieve van de burgerij verscheidene poortjes in de muur werden gebroken: het Sint Agatha- of Pispoortje in 1645, het Heren- of Schoolpoortje in 1646 en de Koningspoort in 1658.

Begin negentiende eeuw verdween de muur tenslotte definitief uit het stadsbeeld. Economische motieven speelden hierbij de hoofdrol. Het slechten van de muur betekende immers werk voor de talloze werklozen en de verkoop van de stenen een welkome financiële bijdrage. De Utrechtsepoort was de eerste poort die sneuvelde (1835), weldra gevolgd door de andere landpoorten. Persoonlijk ingrijpen van koning Willem II in 1844 verhinderde echter dat ook de beide waterpoorten, de voorpoort van de Kamperbinnenpoort en een klein gedeelte van de stadsmuur in de Kamp, onder de slopershamer vielen.

De secularisatie van de kloosters door het stadsbestuur in 1579 betekende een tweede ingrijpende verandering op topografisch gebied. Sommige kloosters werden in de loop der tijd afgebroken of verbouwd en ingericht voor andere doeleinden, zoals bijvoorbeeld het klooster Mariënhof tot Sint Nicolaasweeshuis; andere werden aan particulieren verkocht of verhuurd.

De hervorming betekende ook dat de voornaamste kerkgebouwen van eigenaar verwisselden. De Sint Joriskerk en de Lieve Vrouwekapel werden toegewezen aan de Hervormden. In 1787 werd deze laatste kerk, met uitzondering van de toren, totaal verwoest, nadat het daar opgeslagen buskruit ten gevolge van het opspringen van een vonk tot ontploffing was gekomen.

In 1686 kregen de Lutherse de beschikking over de Heilige Geestkapel in de Langestraat. De Remonstranten hielden reeds enige tijd hun diensten in een zaaltje in het Begijnhof aan de Vijver.

Hoewel het de Katholieken officieel verboden was in het openbaar erediensten te houden, kneep het stadsbestuur in de meeste gevallen een oogje dicht. Zij mochten hun diensten blijven voortzetten in kleine kerkjes, onder andere in de Sint Willibrordus- en Sint Bonifaciuskerk aan de Muurhuizen, in de Sint Georgiuskerk aan 't Zand, in het kerkje van de statie van Onze Lieve Vrouwe Hemelvaart in de Kromme Elleboog-

steeg en in de Sint Franciscus Xaveriuskerk bij de kapel van het voormalige Sint Agathaklooster aan 't Zand.

Charitatieve instellingen probeerden de armoede die sedert de achttiende eeuw steeds grotere vormen begon aan te nemen zoveel mogelijk te bestrijden. Reeds in 1575 werd een werkhuis gesticht in het muurhuis Bollenburg (thans perceel nr. 19), waar jongens het lintwerken en meisjes het spinnen werd aangeleerd. Arme, zieke zwervers werden opgevangen in het Desolatengasthuis, gevestigd in het voormalige Sint Agathaklooster, terwijl dakloze soldaten een onderdak konden vinden in het Soldatengasthuis, eveneens in het Sint Agathaklooster gevestigd. De vereniging van al deze instellingen in 1717 maakte het mogelijk een Stadskinderhuis op te richten in het huis De Boomgaard in de Lieve Vrouwestraat, waar wezen van arme niet-burgers konden worden opgenomen. Wezen van burgers werden ondergebracht in het Sint Nicolaasweeshuis. In 1804 kwam een fusie tot stand tussen het Stadskinderhuis en het weeshuis onder de naam Burgerweeshuis. Daarnaast probeerden diaconieën van de verschillende kerkgenootschappen en de stichting De Armen De Poth, die na de hervorming was blijven voortbestaan, de ergste nood te lenigen.

De toegenomen armoede dwong ook het stadsbestuur maatregelen te nemen. Met name in de wintermaanden, wanneer de tabaksteelt stillag, was de situatie kritiek. In 1818 werd een bedelverbod afgekondigd en werd besloten een werkinstituut op te richten voor diegenen die nog in staat bleken te zijn te werken. De lege stadskas maakte echter reeds spoedig verdere financiering van dit project onmogelijk, zodat in 1826 het instituut zijn poorten moest sluiten.

Ouden van dagen en proveniers konden zich laten opnemen in de proveniershuisjes van de stichting De Armen De Poth in de Kamp, in het in 1573 opgerichte Bloklandsgasthuis in de Langestraat en in het Sint Pietersgasthuis. Vooral dit laatste gasthuis ontwikkelde zich tot een zeer belangrijke instelling. In 1695 kwam het in het bezit van de herberg het Croontje, op de hoek van de Singel en het Kleine Spui (thans perceel nr. 49). Aan deze herberg was sedert 1734 het recht verbonden dat al de in Amersfoort aangevoerde turf hier uitgeladen en verkocht moest worden en dat alleen hier, en in geen andere herberg op het Spui getapt mocht worden.

Zieken en lijdens aan besmettelijke ziekten tenslotte werden verpleegd in het Lazarus- of Melaatsenhuis (tot 1641), in het Sint Elisabethgasthuis, in het Pesthuis en in het Sint Pietersgasthuis.

De tweede helft van de achttiende en de negentiende eeuw betekenden dus voor Amersfoort een tijd van stilstand en verval, een toestand die zich zeer duidelijk van het kaartbeeld laat aflezen. Zelfs de kadastrale kaart van 1888 toont de stad in dat jaar nog in haar middeleeuwse gedaante, omsloten door haar grachten en zonder noemenswaardige bebouwing buiten deze grachten. Pas rond 1900 zal daar verandering in komen, als ook Amersfoort haar aandeel in de industriële ontwikkeling van Nederland zal krijgen.

Noten

Hoofdstuk I

1. De hierna volgende beschrijving van de topografische ontwikkeling van Amersfoort vanaf haar ontstaan tot aan de eerste helft van de negentiende eeuw is voor het grootste deel geschreven aan de hand van de literatuur. Voor een overzicht van de voornaamste werken over de geschiedenis van Amersfoort zie de stedenbibliografie van Van Herwijnen, pp. 123-126.
2. Misschien is er ook een derde mogelijkheid voor de ligging van de voorde in de Eem. Bekijkt men de hoogtelijnen op de geofysische kaart van de stad dan ziet men dat de Langestraat over een keten van uit zand bestaande verhogingen loopt. Tussen deze verhogingen stromen watertjes: in het noordoosten de Zuid- en Weverssingel, in het midden de Korte- en Langegracht en in het zuidwesten de Westsingel. Nu is het niet ondenkbaar dat de oorspronkelijke situatie zo is geweest dat er niet één riviertje door Amersfoort gestroomd heeft, namelijk de Eem die via Zuidsingel, Weverssingel en Havik naar het noordwesten stroomde, maar dat er een netwerk van stroompjes heeft bestaan, waarvan er een de loop van de huidige Zuidsingel, Weverssingel en Havik heeft gevolgd, een die van de beide grachten en een die van de Westsingel. Indien dit waar is dan betekent dit niet alleen dat zowel de singels als de grachten vergraven natuurlijke watertjes zijn maar ook dat er minstens drie voordes moeten zijn geweest. Zie over de mogelijkheden het bij het ter perse gaan van deze atlas verschenen artikel van J.A. Brongers en W.J. van Tent in *Flehite XIII* (1981), pp. 64-77.
3. Muller, deel I, nr. 189, pp. 176-177: *Hec sunt ea bona, que ab Ansfrido eidem cenobio sunt collata: ...decimacionesque... de Amersfoirde*. Het klooster was rond het jaar 1000 gesticht door de Utrechtse bisschop Ansfrid bij Lokhorst. Door bisschop Bernold werd het echter ontruimd en werden de monniken overgebracht naar Utrecht, naar een nieuw klooster, de Sint Paulusabdij.
4. In een oorkonde van 1203 (Muller, deel II, nr. 560, pp. 25-26) wordt melding gemaakt van een novale tiende te Uitwijk bij Bunschoten die door bisschop Boudewijn II (1178-1196) was afgesplitst van de oude tiende die behoorde tot de hof van Amersfoort: *Et nos ei pro recompensacione resignati beneficii dedimus novam decimam juxta Eme, videlicet in Wtwik, quam predecessor noster, bone memorie dominus Baldwinus episcopus divisit ab antiqua decima, que pertinet ad curtem episcopi in Amersforde ...*
5. Daar er bijna geen gegevens uit de twaalfde en dertiende eeuw zijn overgeleverd die betrekking hebben op de uitbreiding van Amersfoort rondom de bisschoppelijke hof, is men gedwongen zich te beperken tot het formuleren van hypothesen. De kaart met de stadsuitbreidingen moet dan ook als een hypothese beschouwd worden en mag zeker niet gezien worden als het laatste woord in deze zaak.
6. Muller, deel III, nr. 1494, pp. 253-254. Zie ook Van de Kieft, nr. 51, pp. 503-504.
7. *Chronographia Johannis de Beke*, p.223.
8. Enkele van deze bogen zijn nog zichtbaar in de voorgevel van het op de hoek Kortegracht en Zuidsingel gelegen muurhuis Tinnenburg.
9. Mogelijk heeft de waterlinie om de muur bestaan uit een dubbele gracht met een smalle strook grond tussen beide waterlopen. De Hellegracht, een watertje dat blijkens de plattegronden van Van Deventer en van Braun-Hogenberg langs de Zuidsingel en Westsingel en door de achtertuin van het Sint Pietersgasthuis naar het Kleine Spui stroomde, zou dan een overblijfsel van deze grachtengordel geweest kunnen zijn. Omstreeks 1600 werd de Hellegracht gedempt.
10. Archeologische werkzaamheden op en om de Hof hebben het vermoeden gewekt dat de Lavendelstraat en de Vijver oorspronkelijk kleine waterlopen zijn geweest die in de loop van de veertiende of vijftiende eeuw gedempt zijn (zie ook noot 2).
11. Een van de voornaamste redenen van de hoge vlucht der Amersfoortse brouwindustrie was het feit dat de brouwers over voldoende water van uitstekende kwaliteit konden beschikken, zo uitstekend zelfs dat het per schip naar Amsterdam vervoerd werd waar het door de Amsterdamse brouwers gebruikt werd.
12. Halbertsma, *Zeven eeuwen*, p.44.
13. Van der Laan, nr.16, pp.32-33.
14. Van der Laan, nr.21, pp.35-36.
15. Rootselaar, *Amersfoort 777-1580*, deel I, pp.280-281.
16. Bij de grote brand van 1495 schijnen het Minderbroederklooster, circa 300 huizen en dertig brouwerijen verwoest te zijn. Indien men het rijmpje op het gebrandschilderde raam in de Sint Joriskerk, in 1614 door het brouwersgilde aan de kerk geschonken, mag geloven, zou de stad ooit 350 brouwerijen geteld hebben.
17. Een oude naam voor de Varkensmarkt was de Sint Joostenmarkt.
18. Op de kaart van Blaeu zijn deze arkels nog gedeeltelijk aanwezig.
19. De verschillende stadsplattegronden geven een afwijkend aantal muurtorens te zien. Van Deventer (circa 1560) 37, Braun-Hogenberg (circa 1580) 40, Blaeu (tussen 1640-1650) 23.
20. De meest bekende nog bestaande muurhuizen zijn Nieuwenburg (nrs. 5-7), Bollenburg, waar Johan van Oldenbarnevelt het grootste deel van zijn jeugd doorbracht (nr.19) en het rechterdeel van het museum Flehite (nr.109). Op de hoek Kortegracht en Zuidsingel, tegenover Tinnenburg, stond tot aan het einde van de achttiende eeuw het trotse Rommelenburg, de tegenhanger van Tinnenburg.
21. In sommige van deze muurhuizen had men schachten uitgespaard in de buitenmuur zodat men hierdoor water uit de gracht kon putten of die men als stortgaten of privaten kon gebruiken.
22. In 1445 bepaalde het stadsbestuur dat in elk van de drie wijken zes bewakers moesten worden aangesteld die in deze wijken moesten patrouilleren. Dit is de eerste vermelding van een indeling van de Buitenstad in wijken, zie Rootselaar, *Amersfoort 777-1580*, deel II, p.19.
23. Het zogeheten Mandaatshuisje, gelegen op de hoek van de Groenmarkt en de Papenhofstede, is het thans nog enig overgebleven kapittelhuisje.
24. Waarschijnlijk heeft het oudste Amersfoortse stadhuis gelegen in de Krommestraat, op de plaats waar nu het pand nr.70 staat. In 1396 wordt namelijk gewag gemaakt van "onser stathuus" in de Krommestraat. Nog in de negentiende eeuw werd dit pand het Oude Stadhuis genoemd.
25. De broeders van de Heilige Geest werden ook wel Potbroeders genoemd, naar de geldpot waaruit zij hun activiteiten bekostigden.

Hoofdstuk II

1. De bekendste zeventiende eeuwse brouwerijen waren de Kroon (Krommestraat nrs.36-40), het Anker (Langegracht) en de Lelie (Langegracht) met het graanpakhuis

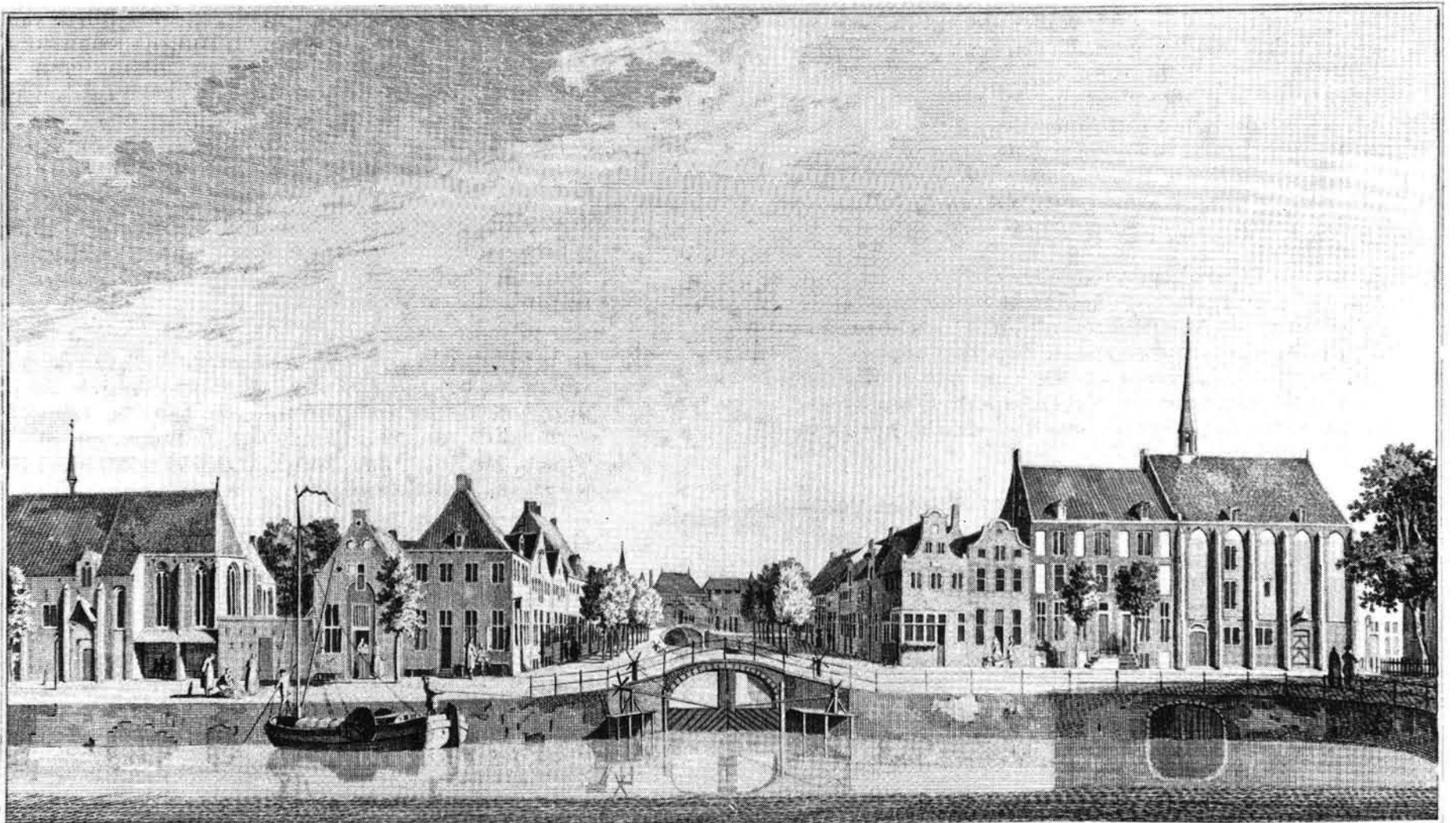
de Hoop in de Bredestraat.

2. Weer-klank, p.47.

3. Blaffert van het huisgeld.

Gezicht van de Riviere de Eem op de Haven en beide de Koppelpoorten te Amersfoort. 1759.

Gezicht van het Spuy, St. Pieters Gasthuis, en St. Agten Klooster te Amersfoort. 1759.

Geraadpleegde bronnen en literatuur

- M.A. Beelaerts van Blokland, Amersfortiana, in: Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap 2e serie LXV (1948), pp.291-316; kaart p.437.
- A. van Bommel, Beschrijving der stad Amersfoort, Utrecht 1760, 2 dln.
- A.F. van Beurden, Het Sint Elisabeth's Gast- of Ziekenhuis, Amersfoort 1924.
- J. Blaeu, Tooneel der steden van de Vereenighde Nederlanden met hare beschrijving, Amsterdam 1649, 2 dln. Facsimile-uitgave Amsterdam 1966.
- Blaffert van het huisgeld uit de resolutieboeken berustende ten Gemeentehuize van Amersfoort a.D. MDCCLV. Met straatnamenregister. Uitgegeven door S.W. Melchior, Amersfoort 1958 (gestenc.).
- G. Braun, F. Hogenberg, Civitates orbis terrarum, Coloniae Agrippinae 1572-1617, 6 tomi. Facsimile-uitgave Amsterdam 1966.
- Chronographia Johannis de Beke, ed. H. Bruch, Rijks Geschiedkundige Publicatiën grote serie 143, 's-Gravenhage 1973.
- H.E. Dekhuijzen, De Sint Joriskerk van twaalfhonderd tot heden, Amersfoort 1969.
- J. van Deventer, Nederlandsche steden in de 16e eeuw. Plattegronden. Facsimile-uitgave met eene inleiding van R. Fruin, 's-Gravenhage 1916-1924, 2 dln.
- Flehite, tijdschrift voor verleden en heden van Oost-Utrecht, Amersfoort 1964-...
- R. Fruin Th.Azn., De middeleeuwsche rechtsbronnen der kleine steden van het Nedersticht, deel I, Amersfoort en Rhenen, Werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht 1e reeks 13, 's-Gravenhage 1892.
- H. Halbertsma, Amersfoort; ontstaan en ontwikkeling van een middeleeuwse stad; inleiding bijeenkomst Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond te Amersfoort op 26 februari 1977, Amersfoort 1977 (gestenc.).
- H. Halbertsma, Zeven eeuwen Amersfoort, Amersfoort 1959.
- J.F.B. van Hasselt, Amersfoort rondom zijn toren, Heemschutserie 58, Amsterdam 1948.
- J.F.B. van Hasselt, De Sint Joriskerk te Amersfoort, een archief in steen, Amersfoort 1944.
- J.J. Herks, De geschiedenis van de Amersfoortse tabak, Den Haag 1967 (diss.).
- G. van Herwijnen, Bibliografie van de stedengeschiedenis van Nederland, Leiden 1978.
- C.A. Heunks, Historische gegevens over Amersfoortse huizen en straatnamen, Amersfoort 1940.
- J. Hovy, Amersfoort in prent, Zaltbommel 1975.
- J. Hovy, De stedelijke autonomie van Amersfoort in de middeleeuwen, 1259-1544, in: Jaarboekje Oud-Utrecht 1962, pp.27-70.
- J. Hovy, De vroegste bestuursgeschiedenis van Amersfoort en de stadsrechtverlening van 1259, in: Spiegel der Historie IV (1969), pp.1-48.
- J. Hovy, De demping van de noordelijke binnensingel tussen het Spui en Bloemendal en het ontstaan van 't Zand te Amersfoort, in: Flehite II (1967), pp.26-33.
- J. Hovy, Het Sint-Jansconvent, het Sint-Janskerkhof en de Beestenmarkt te Amersfoort, in: Flehite VII (1975), pp.41-43.
- J. Hovy, De stadhuizen van Amersfoort in het verleden, in: Flehite VII (1975), pp.1-4.
- J.H.P. Kemperink, De stichting De Poth, in: Flehite VI (1974), pp.1-80.
- C. van de Kieft, J.F. Niermeyer, Elenchus fontium historiae urbanae, I, Leiden 1967.
- P.H.J. van der Laan, Oorkondenboek van Amsterdam tot 1400, Amsterdam 1975.
- J. van der Leeuw, Het Gesticht De Armen De Poth te Amersfoort, Amersfoort 1898.
- J. van der Leeuw, De gecombineerde Sint Pieters- en Bloklandsgasthuizen te Amersfoort, Amersfoort 1894.
- Fr. Leyden, Over het ontstaan van Amersfoort, in: Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap 2e serie LVIII (1941), pp.609-625.
- Fr. Leyden, Nederlandsche plattegrondstudies, Amersfoort, in: Historisch Tijdschrift XVIII (1939), pp.363-373.
- S. Muller Fz., A.C. Bouman, A.C. Heeringa, F. Ketner, Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, Utrecht - 's-Gravenhage 1920-1959, 5 dln.
- Z. Regelink, Het ontstaan van Amersfoort, in: Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap 2e serie LVIII (1941), pp.453-465; reactie en naschrift pp.609-620.
- Rerum Amorfortiarum scriptores duo inediti. Alter auctor incertus; alter cui nomen Theodorus Verhoeven. Uitgegeven door A. Matthaeus, Leiden 1693.
- H.K. Roessingh, Inlandse tabak. Expansie en contractie van een handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland, Afdeling Agrarische Geschiedenis Landbouwhogeschool Bijdragen 20, Wageningen 1976.
- W.F.N. van Rootselaar, Amersfoort 777-1580, Amersfoort 1878, 2 dln.
- J.G.N. Renaud, G. van der Mark, Middeleeuws Amersfoort. Enige notities over zijn versterkingen en woonhuizen, in: Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 6e Serie XII (1959), k.194-226; XIII (1960), k.65-66.
- W.F.N. van Rootselaar, Amersfoort, geschiedkundige bijzonderheden, Amersfoort 1897-1898, 2 dln.
- W.F.N. van Rootselaar, Amersfoort, sprokkelingen, Amersfoort 1898-1899, 2 dln.
- F.E. Simon-Forster, J.A. Brongers, De oudste stadsplattegronden van Amersfoort, in: Flehite VI (1974), pp.8-13.
- Verslagen van de oudheidkundige vereniging "Flehite", Amersfoort 1886-1931.
- Weer-klank. Opstellen over de geschiedenis van Amersfoort en omstreken aangeboden aan D.H. Huygen, hoofdconservator van "Flehite" bij zijn 80e verjaardag, 25 februari 1962, Amersfoort 1962.

Legende behorende bij de algemene overzichtskaart van Amersfoort

A Openbare gebouwen

- A1 *Beurs*
Gelegen op de Hof tegen de Sint Joriskerk aan. Gebouwd in 1608. Overdekte ruimte met een door houten kolommen gedragen bovenbouw.

Glashuis

Zie Minderbroederklooster.

- A2 *Koornspijker*
Gelegen aan de noordoostzijde van de Eem, op de voormalige gemeentegrens van Amersfoort en Hoogland. Waarschijnlijk gebouwd tweede kwart zeventiende eeuw. Opslagplaats van de stedelijke graanvoorraden.

Latijnse School

Zie Waag, Sint Agnesklooster en Sint Barbaraklooster.

Logement de Doelen

Zie Minderbroederklooster en Sint Agnesklooster.

- A3 *Oude Stadhuis*
Gelegen in de Krommestraat (thans perceel nummer 70). Genoemd in 1396. In 1536 vervangen door een nieuw stadhuis op de Hof. Na die tijd onder andere gebruikt als particuliere woning, stadsgevangenis (1799-1829) en armenschool (1829-1889).

- A4 *Stadhuis*
Gelegen op de Hof. Gebouwd in 1536 ter vervanging van het oude stadhuis in de Krommestraat. In 1547 bouw bordes met in het midden het Habsburgse wapen ter herinnering aan de onderwerping van de stad door Karel V. In 1653 uitgebreid met het huis rechts van het stadhuis. In 1817 wegens bouwvalligheid ontruimd en verplaatst naar het tussen 1780-1782 gebouwde herenhuis aan de Westsingel op het terrein van het voormalige Minderbroederklooster (zie daar). Gesloopt in 1823.

- A5 *Vishal*
Gelegen op de kruising Korte-, Langegracht en Langestraat. Gebouwd in 1657. Overdekte hal met plaats voor 12 visbanken. In 1856 verplaatst naar het Lieve Vrouwekerkhof.

- A6 *Waag*
Genoemd in 1540. Sedert 1622 gevestigd in een gebouw aan de Appelmarkt, hoek Groenmarkt, dat tot die tijd dienst had gedaan als Latijnse School. In 1865 afgebrand. Twee jaar later nieuw opgebouwd.

B Verdedigingswerken, molens

Verdedigingswerken

- B1 *Sint Agatha- of Pispoortje*
Gelegen achter het Sint Agathaklooster. In 1645 gebouwd door de Amsterdamse drapenier Marten Codde, aan wie het Sint Agathaklooster in 1640 verkocht was.

- B2 *Sint Andriespoort*
Gelegen aan het einde van de Sint Andriesstraat. Gebouwd tussen ca.1380-1450. Eenvoudige rechthoekige toren met poortdoorgang. Gesloopt tussen 1837 en 1844.

- B3 *Bloemendalsebinnenpoort*
Gelegen tussen 't Zand en de Weverssingel. Gebouwd eind dertiende eeuw. Oude naam Havickerpoort. Onder die naam genoemd in 1378. Rechthoekig torenachtig gebouw. Gesloopt rond het midden van de zeventiende eeuw.

- B4 *Bloemendalsebuitenpoort*
Gelegen aan het einde van de Bloemendalsestraat. Gebouwd bij de uitleg van de stad tussen ca.1380-1450. Rechthoekige toren met voorpoort op de Singel. Eind zestiende eeuw omgeven door een bastion. Op dit bastion werd in 1700 de Israëlitische begraafplaats aangelegd, die nog aanwezig is maar niet meer in gebruik is. Gesloopt tweede kwart negentiende eeuw en vervangen door een hek met daarnaast een tolhuis dat thans nog aanwezig is.

- B5 *Davidbolwerk*
Bastion gelegen in het westen aan het einde van de Davidstraat. Aangelegd eind zestiende eeuw. In 1829 ingericht tot gemeentelijke begraafplaats. Opgeheven in 1973.

- B6 *Heren- of Schoolpoortje*
Gelegen aan het einde van de Herenstraat tussen de Monnikendam en de Sint Andriespoort. Gebouwd in 1646 om de burgers een gemakkelijker toegang te verschaffen tot hun hoven en tuinen buiten de stadsmuur. Gesloopt tussen 1837 en 1844.

- B7 *Kamperbinnenpoort*
Gelegen aan het einde van de Langestraat in het noordoosten van de stad. Gebouwd eind dertiende eeuw. Oude naam Viepoort of Vietoren. Onder die naam voorkomend in 1381. Waarschijnlijk een eenvoudige rechthoekige poort met een tussen 1400-1420 op de Singel gebouwde voorpoort. In de eerste helft van de zestiende eeuw afgebroken met uitzondering van de voorpoort welke bestond uit twee achtkantige torens door een boog en een weergang met elkaar verbonden. In 1827 werd dit tussenlid gesloopt. Tussen 1931-1933 in de oude staat teruggebracht.

- B8 *Kamperbuitenpoort*
Gelegen aan het einde van de Kamp. Gebouwd bij de uitleg van de stad tussen ca.1380-1450. Rechthoekige toren met voorpoort. Eind zestiende eeuw omgeven door een bastion. Gesloopt in 1838.

- B9 *Koningspoort*
Gelegen aan het einde van de Koningstraat. Gebouwd in 1658 om de veehouders binnen de stad de mogelijkheid te geven hun hooi rechtstreeks te betrekken van de talrijke hooibergen die aan de buitenzijde van de stadsmuur stonden. Gesloopt in het tweede kwart van de negentiende eeuw.

- B10 *Koppelpoort*
Gelegen in het noordwesten van de stad. Combinatie van land- en waterpoorten. Oude naam Spoeipoort (Spuiport). Onder die naam in 1427 voor het eerst genoemd. Geheel rechts de Grote Koppelpoort, die met een brug over de stadsgracht het Grote Spui met de Grote Koppel verbindt. In het midden een waterpoort met daarin een valdeur, waarmee de toegang tot de stad over het water werd afgesloten. Aanvankelijk vormde deze deur een sluis maar na de aanleg van een sluis in het Spui vervangen door een houten schot dat met behulp van een tredmolen kon worden neergelaten. Links de Kleine Koppelpoort die het Kleine Spui met de Kleine Koppel verbond. In 1641 werd deze poort gebouwd; in de eerste helft van de negentiende eeuw gesloopt. Boven in de waterpoort bevond zich de gildekamer van de veerschippers. Later stond hier de slijpsteen van het droogscheedersgilde. In 1886 een algehele restauratie van de Grote Koppelpoort en de waterpoort onder leiding van P.J.H. Cuypers.

- B11 *Monnikendam*
Waterpoort. Gelegen in het zuidoosten van de stad. Gebouwd bij de uitleg van de stad tussen ca. 1380-1450. Twee ronde torens verbonden met elkaar door een muur met een boog waar onderdoor de Heiligenbergerbeek de stad binnenstroomde. Achter de poort een houten brug, in 1565 vervangen door een stenen brug. In 1946 gerestaureerd.
- B12 *Plompetoren*
Gelegen in de Muurhuizen tussen de Kamperbinnenpoort en de Kortegracht. Ook wel Dieventoren, Gevangentoren of Latijntje genoemd. Enige overgebleven toren van de oudste ommuring. Gebouwd eind dertiende, begin veertiende eeuw. Na de oprichting van de tweede ommuring ingericht tot gevangenis. Als zodanig in 1434 voor het eerst vermeld. In 1829 uitgebreid met de aanliggende gebouwen. In 1942 gerestaureerd waarbij in de toren een poort werd aangebracht die de Muurhuizen met de Zuidsingel verbindt.
- B13 *Reijntjeshuvel*
Ravelijn gelegen tegen de stadsmuur aan het einde van de Molenstraat. Aangelegd begin zeventiende eeuw.
- B14 *Rodetorenpoort*
Gelegen aan het einde van de Langestraat bij de Varkensmarkt. Ook wel Utrechtse binnenpoort genoemd. Gebouwd eind dertiende eeuw. In 1388 voor het eerst vermeld. Hoofdpoort met voorpoort geflankeerd door torentjes. In 1513 door de stad aan particulieren verkocht. Verdwenen vóór 1560.
- B15 *Slijkpoort*
Gelegen aan het einde van de Slijkstraat (thans Arnhemsestraat). Oorspronkelijk ook Leusderpoort genoemd. Gebouwd tussen ca. 1380-1450. Rechthoekig torenachtig gebouw met een vooruitgeschoven versterking op de Singel, verbonden door een stenen brug met bogen en schildmuren aan de hoofpoort. Gesloopt tussen 1837-1844.
- B16 *Tinnenburg*
Gelegen op de hoek van de Muurhuizen en de Kortegracht. Genoemd in 1414. Groot versterkt woonhuis. Waarschijnlijk gebouwd in de veertiende eeuw ter verdediging van de waterpoort over de Kortegracht.
- B17 *Utrechtsepoort*
Gelegen in het zuidwesten van de stad aan het einde van de Utrechtsestraat. Ook wel Sint Joris- of Sint Joostenpoort genoemd. Gebouwd tussen ca. 1380-1450. Rechthoekige poort met een voorpoort op de Singel. Gesloopt in 1835 en volgende jaren en vervangen door een hek.

Molens

- B18 *Sint Annamolen*
Korenmolen. Gelegen op de stadswal tussen de Koningstraat en de Pothstraat. Gebouwd vóór 1649. Afgebroken in 1754.
- B19 *Molen bij de Koppelpoort*
Watervolmolen. Gelegen naast de Koppelpoort. Gebouwd in 1645. Thans nog aanwezig.
- B20 *Moriaan*
Runmolen. Gelegen op de splitsing van de Vlasakkerweg en de Utrechtseweg. Gebouwd in 1764. Afgebroken in 1874.
- B21 *Rijzende Zon*
Oliemolen. Gelegen aan de zuidoever van de Eem tegenover de Koornspijker. Gebouwd in 1765. Afgebroken in 1940.
- B22 *Molen buiten de Rodetoren*
Korenmolen. Gelegen op de stadswal bij het bolwerk

Reijntjeshuvel aan het einde van de Molenstraat. Genoemd in 1380. Afgebroken ca. 1572.

C Geestelijke instellingen

Kloosters

- C1 *Sint Agathaklooster*
Gelegen aan 't Zand. Gesticht kort voor 1400. In 1410 inwijding van de thans nog bestaande kapel. Aanzienlijkste klooster van de gehele stad. In zijn grootste omvang besloeg het klooster het gehele terrein tussen het Grote Spui, de stadsmuur, het Pis- of Sint Agathastraatje en 't Zand. Het kloostercomplex omvatte onder andere een kerkhof, een ziekenhuis en een klein begijnhof, welke laatste instelling op de rechterhoek van 't Zand en de Sint Agathastraat lag. In 1551 werd dit begijnhof ontruimd en de bewoonsters overgebracht naar nieuwe woningen in de Vijver. De grond van het Begijnhof werd verkocht en in hetzelfde jaar bebouwd met het Sint Nicolaasweeshuis. In 1611 werd het weeshuis opgeheven en overgebracht naar het voormalige klooster Mariënhof (zie daar). Tijdens de Hervorming werden de kloostergebouwen in beslag genomen en in de loop der tijden onder andere ingericht als Soldatengasthuis (1627) en als Desolatengasthuis. In 1640 werd het gehele complex verkocht aan de Amsterdamse lakenkoopman Marten Codde die er een lakenbedrijf in vestigde. Alleen de kloosterkapel bleef in handen van de stad. Van het klooster is de kapel het enige restant dat nog over is. In 1817 werd aan 't Zand, links van de Sint Agathakapel, de Sint Franciscus Xaveriuskerk gebouwd ter vervanging van het hier gelegen schuilkerkje.
- C2 *Sint Agnesklooster*
Gelegen aan de Zuidsingel tussen de Herenstraat, de Sint Andriesstraat en de stadsmuur. Gesticht kort na 1380. In 1397 bouw kapel, in 1487 herbouwd. Na de Hervorming door de stad verhuurd aan particulieren. In 1622 werd de voormalige kloosterkapel ingericht tot Latijnse School. Tijdens de Bataafse tijd werden de kloostergebouwen inclusief de kapel gebruikt als kazerne. In 1804 ontruiming van een van de gebouwen aan de Zuidsingel voor het Logement de Doelen. In 1860 sloop kapel. In de achttiende eeuw bouw van de Sint Andrieskameren in de Sint Andriesstraat; zes kamers onder beheer van het Sint Elisabethsgasthuis.
- C3 *Sint Barbaraklooster*
Gelegen in de Herenstraat tegenover het Sint Agnesklooster. Gesticht in 1422 door enige zusters van Sint Gheertruda te Bunschoten. Bouw kapel en kloostergebouwen tussen 1450-1500. Na de Hervorming door de stad in bezit genomen. In 1589 gedeeltelijk verkocht en verhuurd. Tussen 1820-1882 deed een der gebouwen dienst als Latijnse School. Thans geheel verdwenen.
- Begijnhof*
Zie Sint Agathaklooster en Remonstrantse kerk.
- Cellezustersklooster*
Zie Mariënhof.
- Fraterhuis*
Zie Sint Jansklooster en Sint Pietersgasthuis.
- C4 *Sint Jansklooster*
Gelegen in de Kamp bij de Beestenmarkt. Reeds in 1388 lag hier een kapel gesticht door de Broederschap van Sint Jan. In 1444 omgevormd tot een klooster door deze broederschap en enige broeders afkomstig uit het achter het Sint Pietersgasthuis gelegen Fraterhuis. In 1529 moesten de Sint Jansbroeders op verdenking van ketterij de stad verlaten en werd het klooster overgedragen aan de Regulieren van het klooster Vredendaal bij Utrecht. In 1579 gesecculariseerd. De kloosterkapel ingericht als garnizoenskapel en later als Waalse kerk. In

1739 afgebroken met uitzondering van een gedeelte van het koor. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw zou dit gedeelte worden gesloopt. De overige kloostergebouwen als woonhuizen verkocht. Het kerkhof omgevormd tot marktterrein voor groot vee en paarden.

- C5 *Mariënhof*
Gelegen aan de Zuidsingel in de Haag. In 1479 bouwden de Cellezusters hier een klein klooster. In 1547 overgedragen aan de Regulieren van het klooster Mariënhof onder Soest. De Regulieren braken het klooster af en vervingen het door een nieuw klooster dat zij eveneens Mariënhof noemden. In 1579 door de stad in beslag genomen. In 1611 toegewezen aan het Sint Nicolaasweeshuis. In 1804 kwam een fusie tot stand tussen dit weeshuis en het Stadskinderhuis waarbij de wezen van het kinderkuis werden overgebracht naar het weeshuis en waarbij de nieuwe stichting de naam Burgerweeshuis ontving.
- C6 *Minderbroederklooster*
Gelegen aan de Westsingel. Ook wel Observantenklooster genoemd. Gebouwd tussen 1471 en 1479. In 1495 door brand verwoest en herbouwd. In 1579 gesecculariseerd. Het hoofdgebouw, gelegen op de hoek van de Westsingel en Davidshof, ingericht tot stadsschuttersdoelen, doch kort daarop ingericht tot Logement de Doelen, vooral bekend vanwege zijn fraaie tuin die zich tot de stadsmuur uitstreckte. In 1804 opgeheven en ingericht tot artillerieschool, daarna tot Werkinstituut tot Wering der Bedelarij (1818-1826), en na 1826 tot kazerne. Het gedeelte ten zuiden van de Doelen aan particulieren verkocht. In 1693 door de stad teruggekocht en ingericht tot Glashuis. In 1733 opgeheven en verkocht. In 1780 door de tabakshandelaar Abraham Cohen aangekocht die er een monumentaal pand voor in de plaats liet zetten. Tussen 1817 en 1974 diende dit pand tot stadhuis. Ten zuiden van het Glashuis lag de kloosterkapel. In 1587 verkocht en gedeeltelijk gesloopt. In de tweede helft van de achttiende eeuw verdwenen de laatste restanten van de kapel, waarschijnlijk in verband met de bouw van het pand van Abraham Cohen.

Kerken en kapellen

- C7 *Sint Annakapel*
Gelegen achter het Pesthuis in de Pothof dicht bij de stadsmuur. Stichtingsjaar onbekend. Genoemd in 1542. Na de Hervorming veranderd in een woonhuis voor drie gezinnen. In 1657 door brand verwoest.
- R.K. Kerk van Sint Franciscus Xaverius*
Zie Sint Agathaklooster.
- C8 *Heilige Geestkapel*
Gelegen in de Langestraat bij de Vismarkt. Gebouwd in de veertiende eeuw door de broeders van de Heilige Geest. Na de vestiging van de broeders op de Pothof in 1527 diende de kapel voor verschillende doeleinden, onder andere als zondagsschool, vleeshal, waagschool. In 1686 afgestaan aan de Lutherse gemeente. In 1837 verbouwd. De aan de straat gelegen toren afgebroken en vervangen door een gevel in neoclassicistische stijl. De inwendige structuur echter behield haar gotisch karakter. Naast de kapel lag het Oude Gasthuis, ook wel het Wandelhuis genoemd. In 1654 opgeheven en afgebroken.
- Sint Joostenkapel*
Zie Lieve Vrouwekapel.
- C9 *Sint Joriskerk*
Gelegen op de Hof. Oorspronkelijk een eenvoudig eenbeukig romaans kerkje uit de dertiende eeuw met een toren waarvan slechts de onderbouw bewaard is gebleven. Genoemd in 1265. Begin veertiende eeuw omgebouwd tot een kruiskerk. In 1337 verheven tot

kapittelkerk. Bij de brand van 1340 zwaar beschadigd. In de eerste helft van de vijftiende eeuw begin met de uitbreiding tot een hallenkerk bestaande uit een zeer diep middenkoor en 3 evenwijdige beuken, waarbij de toren door de zuidbeuk omsloten werd. Pas in 1534 was men met het werk klaar. Aan de noordoostzijde lag de sacristie of kosterwoning. Gebouwd vijftiende eeuw. Afgebroken in 1905. Op de hoek van de Langestraat en de Groenmarkt, tegen de kerk aangebouwd, stond het Accijnshuisje of Kleppermanshuisje; gebouwd in 1586 ten behoeve van de accijns- of impostmeester. Later onder andere gebruikt als vergaderplaats of als wachthuisje voor de nachtwacht. Gesloopt in 1901. Het rijk versierde zuiderportaal gebouwd ca. 1500. Boven dit portaal bevond zich de gildekamer van het chirurgijns-gilde. Met uitzondering van een klein gedeelte langs de Langestraat werd de gehele kerk omgeven door een kerkhof. Gaandeweg echter ingeperkt, zodat tenslotte alleen de Groenmarkt als kerkhof overbleef. In 1648 werd ook dit gedeelte opgeheven en als marktplaats in gebruik genomen.

- C10 *Lieve Vrouwekapel*
Gelegen op het Lieve Vrouwekerkhof, op de plaats van de voormalige Sint Joostenkapel. Gesticht vóór 1390. Tussen 1450-1500 uitgebreid tot een kruiskerk omgeven door een kerkhof. Tezelfdertijd werd naast de kapel een toren gebouwd, de Lieve Vrouwetoren (hoogte ca. 97 meter), die door een boog over de straat met de kapel verbonden was. De torenspits meerdere malen door blikseminslag verwoest, maar telkenmale herbouwd, vaak in gewijzigde vorm. In 1787 werd de kapel volledig verwoest tengevolge van het tot ontploffing geraken van het buskruit dat toen in de kerk lag opgeslagen. De kapel werd niet meer herbouwd.
- Lutherse kerk*
Zie Heilige Geestkapel.
- C11 *R.K. Kerk van Onze Lieve Vrouwe Hemelvaart*
Gelegen in de Kromme Elleboogsteeg, hoek Lange-gracht. Oorspronkelijk een statie gesticht in de zeventiende eeuw door de Carmelieten. In 1784 bouw kerk. In 1843 aanzienlijk vergroot.
- C12 *Oud Bisschoppelijk Seminarium*
Gelegen op de hoek van de Muurhuizen en de Kerkstraat. Kern van het complex is de kerk van Sint Willibrordus en Sint Bonifacius. In 1725 stichting Seminarie, grenzend aan de voornoemde kerk. In 1845 uitgebreid met een tweede vleugel, evenwijdig lopend met het oude gebouw, maar grenzend aan de Muurhuizen. In 1957 naar elders verplaatst.
- C13 *Remonstrantse kerk*
Gelegen in de Vijver. Gebouwd in de zeventiende eeuw op het terrein van het voormalig Begijnhof dat in 1551 van 't Zand naar deze plaats was overgebracht. In 1883 verplaatst naar een nieuw gebouwde kerk in de Herenstraat.
- Sint Rochuskapel*
Zie Gesticht De Poth.
- C14 *Synagoge*
Gelegen op het einde van de Kortegracht in de Drieringensteeg. Gebouwd in 1726. Op het bastion van de Bloemendalsebuitenpoort lag sedert 1700 de Israëlitische begraafplaats. Thans nog aanwezig, maar buiten gebruik.
- Waalse kerk*
Zie Sint Jansklooster.
- Oud Katholieke kerk van Sint Willibrordus en Sint Bonifacius*
Zie Oud Bisschoppelijk Seminarium.

D *Liefdadigheidsinstellingen*

Sint Andrieskameren

Zie Sint Agnesklooster en Sint Elisabethgasthuis.

D1 *Sint Annakameren*

Gelegen bij de stadsmuur tussen de Koningstraat en de Pothstraat. Gebouwd in de achttiende eeuw. Onder beheer van het Sint Elisabethgasthuis. Negen kamers.

Burgerweeshuis

Zie Mariënhof.

Desolatengasthuis

Zie Sint Agathaklooster.

D2 *Sint Elisabethgasthuis*

Gelegen in de Muurhuizen nrs.31-35. Gesticht in 1559. In 1577 door het stadsbestuur officieel erkend. In 1578 aankoop van de panden Muurhuizen nrs.31-33. Later uitgebreid met het pand nr.35. In 1763 kreeg het gasthuis de beschikking over 15 huisjes: negen bij de Sint Annamolen aan de stadsvest en zes in de Sint Andriestraat. In 1907 verplaatst naar de Sint Andriestraat.

D3 *Melaten- of Lazarushuis*

Gelegen buiten de stad aan de Hogeweg. Gesticht begin vijftiende eeuw. Sedert 1559 onder beheer van het Sint Pietersgasthuis. In 1641 ontruimd en de bewoners overgebracht naar een gebouw achter het Sint Pietersgasthuis. Het Melatenhuis ingericht tot boerderij en tabaksplantage. In 1667 bouw van een grote tabaksschuur tegenover het Melatenhuis. In 1804 opgeheven en ontruimd.

Sint Nicolaasweeshuis

Zie Sint Agathaklooster en Mariënhof.

Oude Gasthuis

Zie Heilige Geestkapel.

Pesthuis

Zie Gesticht De Poth.

D4 *Sint Pietersgasthuis*

Gelegen aan de Westsingel bij het Kleine Spui. Gesticht vóór 1391. In 1404 door het stadsbestuur als stichting erkend. Aanvankelijk alleen bestemd voor zieken, maar naderhand werden ook bejaarde proveniers opgenomen. In ca.1500 begin van de bouw van een nieuwe kapel. In de dertiger jaren van de 16e eeuw bouw van een nieuw gasthuis dat plaats moest bieden aan ca. 70 personen, zowel mannen als vrouwen. Uit dezelfde tijd dateert de nog steeds bestaande mannenzaal die tegen de kapel was aangebouwd. Het nieuwe gasthuis had een eigen kerkhof, een bleekveld en een uitgestrekte tuin. In 1804 verenigd met het Heilig Sacraments- of Bloklands-

gasthuis en sedertdien het Gecombineerde Sint Pieters- en Bloklandsgasthuis genoemd. In 1907 grotendeels gesloopt en vervangen door een nieuw en groter gasthuis. Achter het gasthuis, op een niet nader te bepalen plaats, lag het in 1397 door Florijs Radewijns en enige van zijn volgelingen gestichte Fraterhuis. In 1444 opgeheven toen de laatste broeders het huis verlieten om zich met de Sint Jansbroeders in het nieuw gestichte Sint Jansklooster te vestigen.

D5 *Gesticht De Poth*

Gelegen in de Pothof in het noordoosten van de stad. Het gehele complex omvatte de volgende onderdelen:

1. Provenhuis; gebouwd ca. 1526. De Regentenkamer later aan de zuidzijde bijgevoegd. In 1657 bouw 6 kleine huisjes voor pestlijders of proveniers grenzend aan de noordzijde van het Provenhuis.
2. Pesthuis; stichtingsjaar onbekend. In 1500 reeds bestemd voor de verpleging van pestlijders. Voorzien van een eigen kerkhof. In 1738 opgeheven en sedertdien voor allerlei doeleinden gebruikt, onder andere als muziekschool en kazerne. In 1892 afgebroken om plaats te maken voor een twaalfstal provenierswoningen.
3. Sint Rochuskapel; genoemd naar Sint Rochus, beschermheilige van lijders aan besmettelijke ziekten. Gebouwd begin zestiende eeuw.
4. Tabaksschuur; gebouwd in 1669. Ca. 50 meter lang en 8 meter breed. In tweeën gedeeld door een toegangspoort tot het terrein van De Poth. In 1873 werd het zuidelijke gedeelte ingericht tot ziekenhuis, terwijl in 1879 het noordelijke gedeelte werd gesloopt en vervangen door 12 provenierswoningen.

D6 *Heilig Sacraments- of Bloklandsgasthuis*

Gelegen in de Langestraat tussen de Stovestraat en de Nieuwstraat. Thans perceel nr.87. Gesticht in 1573 door Wouter van Blokland en zijn echtgenote Johanna Piek. In 1804 verenigd met het Sint Pietersgasthuis. In 1805 ontruimd en 16 jaar later aan de stad verkocht.

Soldatengasthuis

Zie Sint Agathaklooster.

D7 *Stadskinderhuis*

Gelegen in de Lieve Vrouwestraat achterstreckende aan de Bredestraat. In 1717 hier gevestigd na aankoop van het huis de Boomgaard. In 1804 opgeheven en verenigd met het Sint Nicolaasweeshuis.

D8 *Stadslint- en Spinhuis*

Gelegen in het muurhuis Bollenburg, thans perceel nr.19. In 1575 door de stad gekocht en ingericht tot lint- en spinhuis. In 1642 opgeheven.

Wandelhuis

Zie Heilige Geestkapel.

Legende: Algemene overzichtskaart schaal 1:2.500

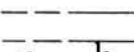

Bebouwing

	vóór 1560, weg vóór 1560
a b	
	vóór 1560, weg vóór 1824
a b	
	vóór 1560, aanwezig 1824
	na 1560, weg vóór 1824
a b	
	na 1560, aanwezig 1824

Terreinen

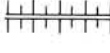

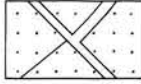
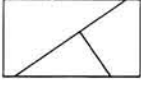

	vóór 1560, weg vóór 1824
a b	

Water

	weg vóór 1824
a b	
	aanwezig 1824

a) ligging onbekend, b) ligging bekend

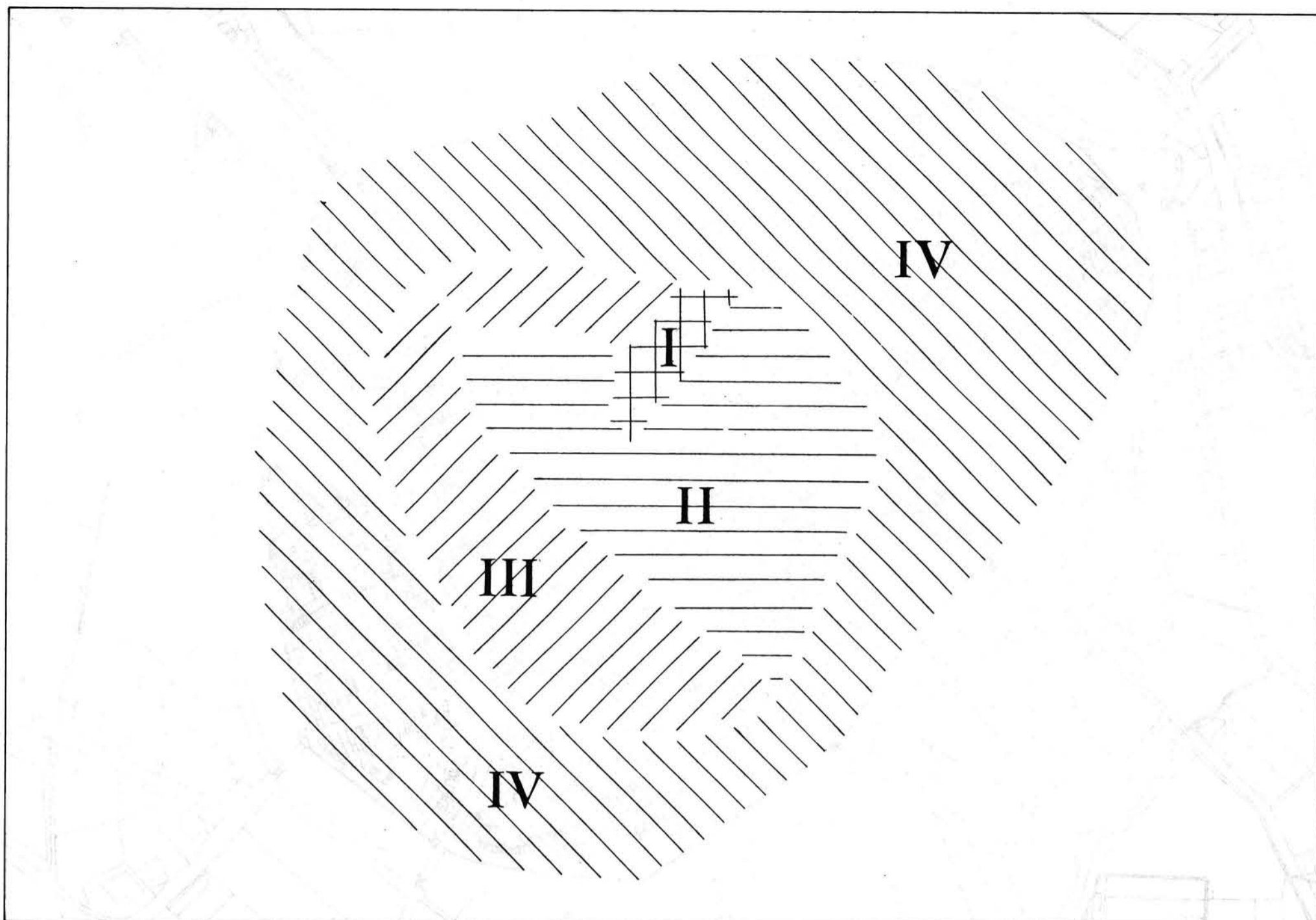
Legende: Geofysische situatie schaal 1:10.000

	weiland		dijk
	bos, hakhout, park	† †	begraafplaats
	tuin, moestuin, kwekerij	✂	molen
	boomgaard	— —	hoogtelijn
	bouwland		
	water		

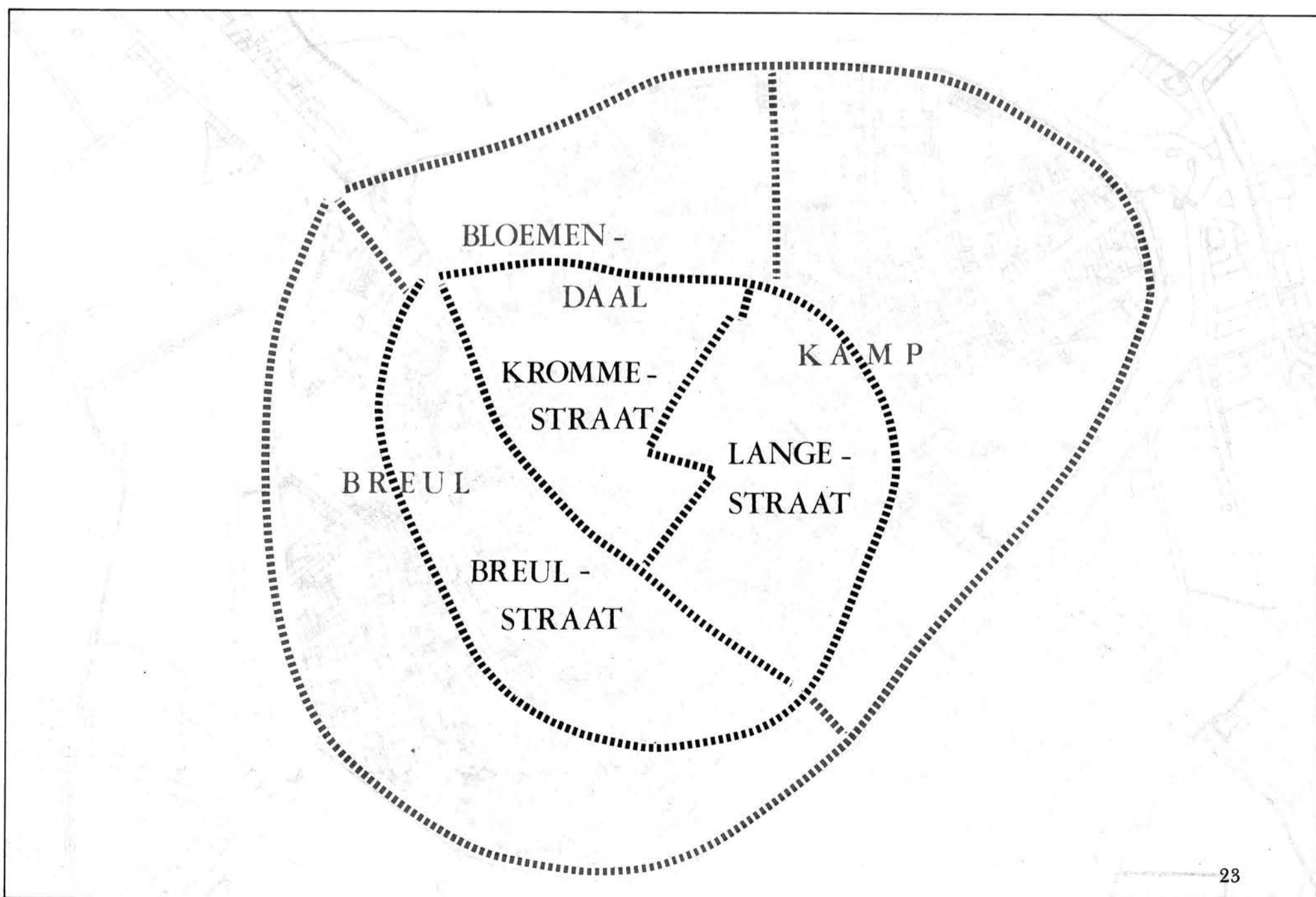

Geofysische situatie schaal 1:1000

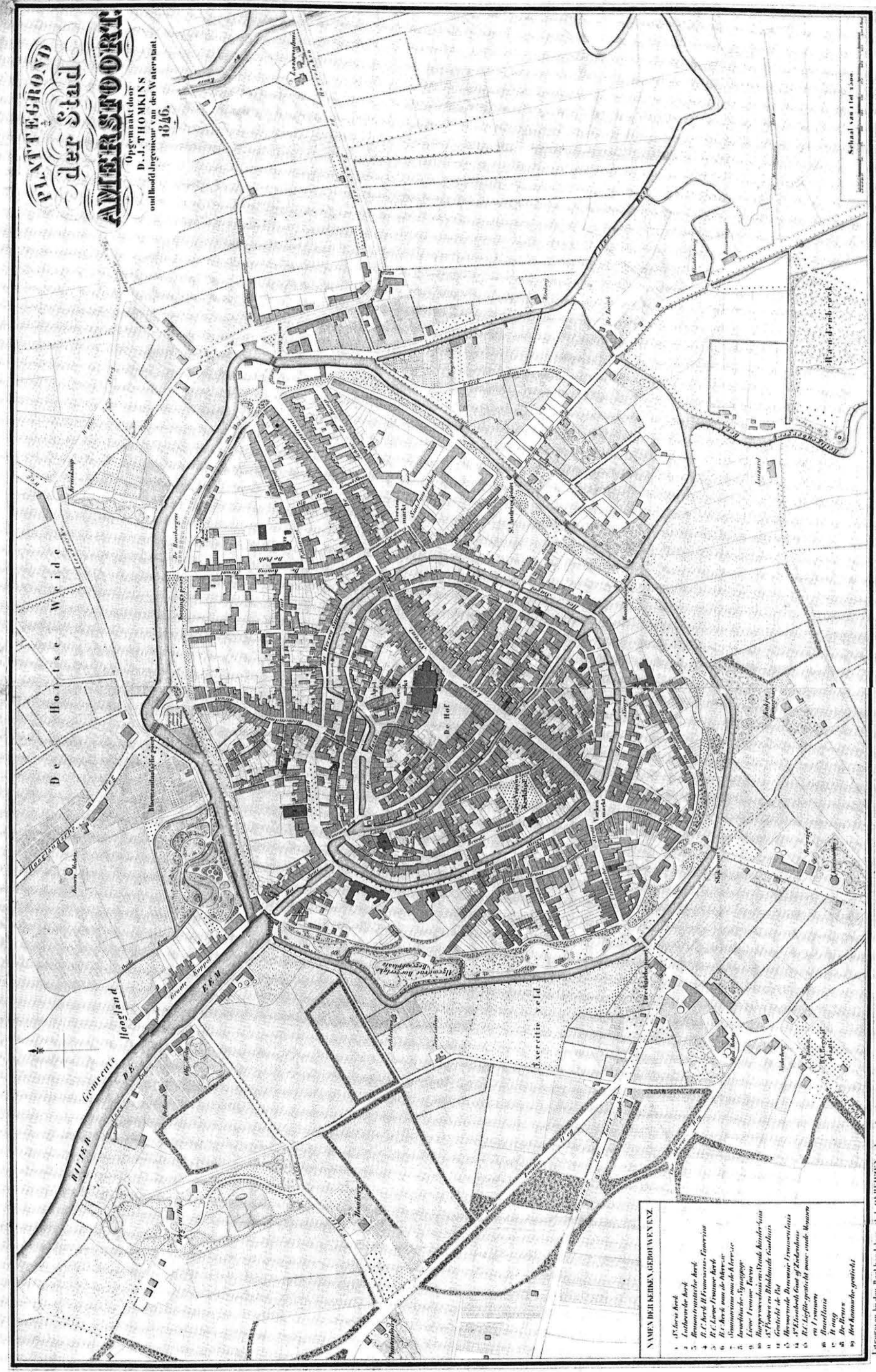

Stadsuitbreidingen schaal 1 : 5.000

Middeleeuwse wijkindeling schaal 1 : 5.000

PLATTEGROND
der Stad
AMSTERDAM
 Opgemaakt door
 D. J. THOMKINS
 ont hoofd Ingenieur van den Waterschap.
 1846.

- NAMEN DER NEDEREN GEPOLWEN ENZ.**
1. Oudekerk
  2. Oudekerk
  3. Oudekerk
  4. Oudekerk
  5. Oudekerk
  6. Oudekerk
  7. Oudekerk
  8. Oudekerk
  9. Oudekerk
  10. Oudekerk
  11. Oudekerk
  12. Oudekerk
  13. Oudekerk
  14. Oudekerk
  15. Oudekerk
  16. Oudekerk
  17. Oudekerk
  18. Oudekerk
  19. Oudekerk
  20. Oudekerk

Geographisch Etablissement van F. DE STERRE.

Uitgegeven bij den Boekhandelaar A. J. OUBLIJZEN te Amsterdam.

Stadsplattegrond van D.J. Thomkins van 1846 schaal 1 : 5.600

Topografische kaart ca. 1850 schaal 1 : 50.000

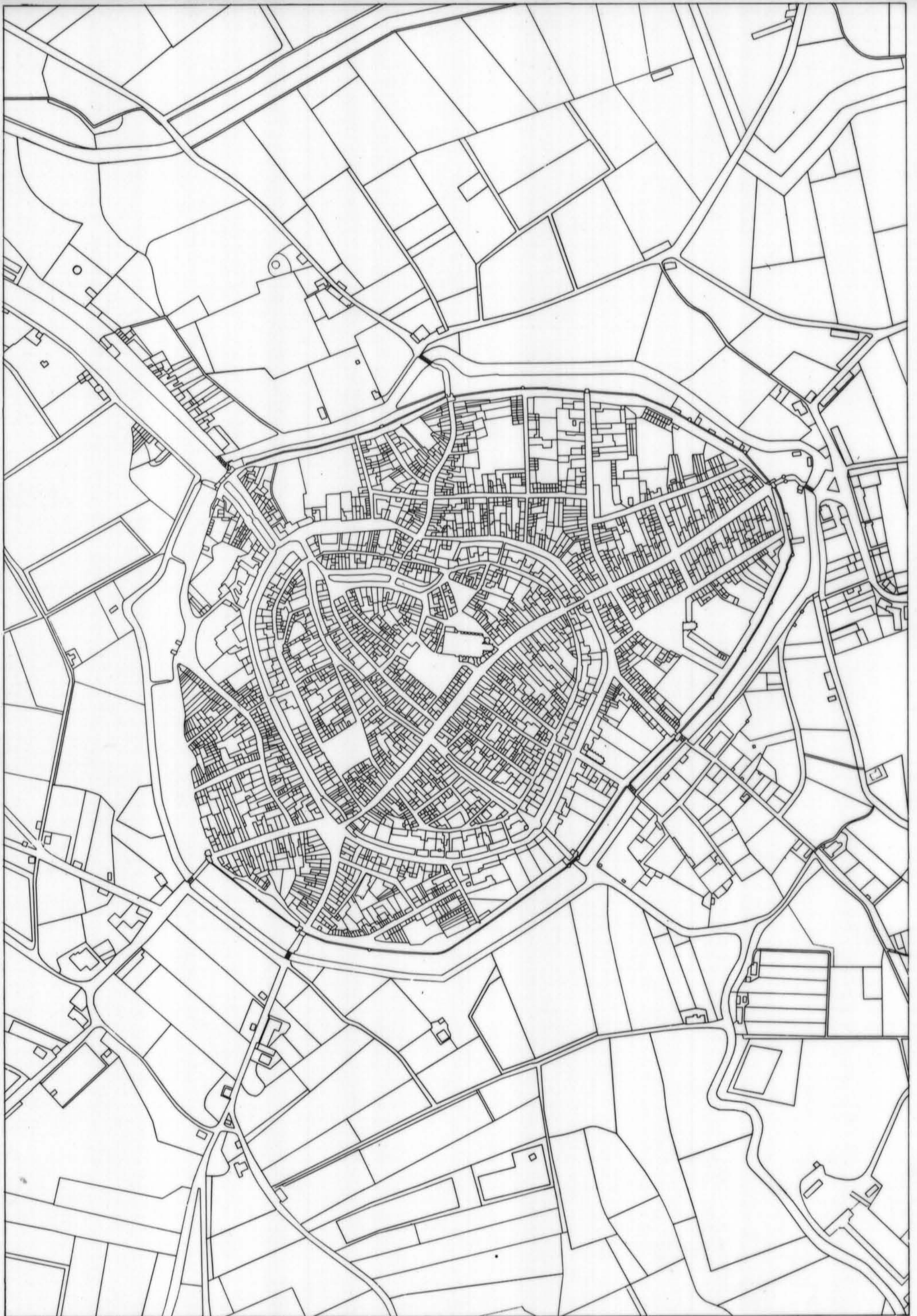
Uitgave: Topografische Dienst, Delft

Colofon

In de serie 'Historische stedenatlas van Nederland' is reeds verschenen aflevering 1. Haarlem.
Deze tweede aflevering is gewijd aan Amersfoort.

Voor de volgende afleveringen zal een keus worden gemaakt uit de hierna te noemen steden:

Amsterdam
Culemborg
Delft
Deventer
Dordrecht
Elburg
Gouda
's Gravenhage
Groningen
's Hertogenbosch
Kampen
Leiden
Maastricht
Middelburg
Nijmegen
Rotterdam
Schoonhoven
Utrecht
Weesp
Zutphen

AMERSFOORT

Kadastraal minuutplan van 1824 schaal 1 : 5.000

